

Ҳ. НЕМАТОВ

ЎЗБЕК ТИЛИ ТАРИХИЙ ФОНЕТИКАСИ

Ҳ.Неъматов

ЎЗБЕК ТИЛИ ТАРИХИИ ФОНЕТИКАСИ

Педагогика институтлари ва университетларнинг
филология факультетлари учун қўлланма

Ўзбекистон Халқ таълими вазирлиги тасдиқлаган

Тошкент "Ўқитувчи" 1992

ТАҚРИЗЧИ: Филология фанлари доктори, профессор
А. Б. АБДУЛЛАЕВ

И 4602020400-47 55-91
353 (04) - 91

© "Ўқитувчи" нашриёти, 1992

ISBN 5-645-01363-8

КИРИШФОНЕТИКА ВА ФОНОЛОГИЯ

XX асрнинг бошларигача тилнинг товуш системаси, урғу ва интонацион хусусиятлари, асосан, фонетика бобида урганилар эди. Систем (структур) тилшуносликнинг шаклланиши натижасида фонетика билан фонология фани фарқлана бошлади. Фонетикада ҳам, фонологияда ҳам моддий (материал) томони – ифода плани урганилади. Лекин улар тилнинг фонетик бирликлари – товушлар, урғу ва оҳанг-ни қайси жиҳатдан урганиши билан бир-биридан фарқ қилади. Фонетикада товушларнинг акустик=артикуляцион, яъни ҳосил бўлиш ва талаффуз каби табиий (физиологик) хусусиятлари, урғу ва оҳанг-нинг моддий (физик) белгилари (миқдори, кучи), товушларнинг узаро таъсир асосида ўзгаришлари урганилоа, фонологияда товуш, урғу ва оҳангнинг ижтимоий вазифаси – маъно фарқлаш хусусияти урганилади. Шунинг учун фонетик ҳодисаларни миқдорий кўрсаткичлар билан асбоб=уюқналар воситасида (экспериментал равишда) урганиш ва кўрсатиш мумкин; фонологик ҳодиса ва хусусиятлар эса тил системаси ичидаги элементларни узаро қиёолаш асосида очилади. Тилда фонологик қимматга эга бўлган ҳар бир ҳодиса албатта маълум бир ижтимоий қимматга – маъно фарқлаш хусусиятига эга бўлиши лозим. Масалан, ўзбек тилида кир (кйр) ва қйр (қйр) сўзларида маъно к ва қ товушлари воситасида фарқланади. Демак, ўзбек тилидаги к ва қ орасида фонологик фарқ маъжуд, Товушларнинг маъно фарқлашга хизмат қилувчи белгилар асосида қарма=қарши қуйилиши фонологик зиддият (оппозиция) дейилади. Бир-биридан фақат бир белгиси билан фарқланувчи фонемалар орасидаги зиддият бевосита фонологик зиддият дейилади. Чунончи, +й→+у, к-г, д-б, д-з ва ҳ.

Маъно фарқлашга хизмат қилувчи энг кичик бутунликлар – муо-тақил фонемалар фонологик зиддиятлар бирлиги сифатида кела олади.

Товушлар орасида маъно фарқлашга хизмат қилувчи фонологик фарқлар билан бирга маъно фарқлашга хизмат қилмайдиган, товушларнинг нутқидаги ўрни, қандай товушлар билан ёнма=ён келиши, урғусиз ва урғули бўғинда бўлиши билан боғлиқ талаффуз фарқлари ҳам бор. Чунончи, кйр сўзида и товуши к нинг таъсирида юмшоқ, қйр сўзида эса қ нинг таъсирида қаттиқ талаффуз эти-

лади. Лекин и ва ы бу оузларда маъно фарқлашга хизмат қилмайди; бу оузларда маъно фарқлаш вазифасини к ва қ фонемалари бажаради, ы ва и товушлари эса ўзбек тилидаги оралиқ (индифферент) (қаттиқ ҳам, юмшоқ ҳам була оладиган) +и унлисининг икки фонетик кўриниши (варианти)дир. Индифферент +и нинг қачон ь, қачон и шаклида юзга чиқиши унинг ҳолати, қўшни товушларнинг табиати билан боғлиқ. Фонома кўринишлари орасидаги маъно фарқлашга хизмат қилмайдиган бундай фарқ фонетик фарқ, фонема кўринишларининг ўзаро қарама-қарши қўйилиши эса фонетик зиддият деб айтилади. Фонетик фарқлар муостақил фонемаларни эмас, фонема кўринишларини фарқлашга хизмат қилади. Ҳозирги ўзбек тилида нафақат+и, балки +а, +у, +ў унлиларининг ҳам қаттиқ ва юмшоқ кўринишлари бор. Масалан, галла, бузук, қул оузларида бу унлиларининг қаттиқ кўринишини куроак, калла, тузук, қул оузларида уларнинг юмшоқ кўриниши келади.

Товушлар орасидаги фонетик ва фонологик фарқни аниқлаб олиш тарихий фонетикани урганишда жуда муҳимдир, чунки тарихий тараққиёт натижасида муостақил фонемалар орасидаги фонологик фарқлар йўқолиб, улар бир фонеманинг кўринишларига айланиши ёки аксинча, фонетик фарқ фонологик фарқ даражаюгга кутарилиши, тарихий фонетик кўринишлар муостақил фонемаларга айланиши мумкин.

ТАРИХИЙ ФОНЕТИКАНИНГ УРГАНИШ ОБЪЕКТИ, МАНБАЛАРИ
ВА АҲАМИЯТИ

Тарихий фонетика ўзбек тили унли ва ундош товушларининг тур-ла даврлардаги тараққиёти, ҳар бир тараққиёт даври учун хоо бўлган фонетик система, айрим унли ва ундош товушларнинг шаклланиши ва тадрижий тараққиёти, асосий фонетик қонуниятлар, бугун тузилишидаги тарихий ўзгаришлар каби қатор масалаларни урган-ди ва ўргатади.

Фонетик система тилининг қурилиш (структур) бирликлари орасида ўзининг ўзгарувчанлиги билан лекоикадан кейин иккинчи ўринда туради. Бунинг сабаби шундаки, тилининг ички ривожланиш қонуниятлари, ташқи муҳит – қўшни тиллар, жамият ва Ған=техниканинг ривожи, янги-янги сўзларнинг кириб келиши тилининг фонетик қурилишига тез таъсир қилади. Кейинги 40–50 йил ичидагина ўзбек тили фонетик қурилишида кескин ўзгариш юз берганлигини тилшунос махсус тадқиқотсиз ҳам сеза олади. Яқин ўтмишда сех, цирк, студент каби русча=байнаммилал сўзларни сех, сирк, истуден(т) сифатида талаффуз этиш мумкин эди, ҳозирги адабий талаффуз эса бунга йўл қўймайди. Ургу юситасида от (академик) ва сифатларни (академик) фарқлаш ҳам ўзбек тили учун янги ҳодисадир. Минг йилдан ортиқроқ даврни ўз ичига олган ўзбек тили тарихида бундай ўзгаришлар жуда кўп содир бўлган. Шунинг учун ҳозирги ўзбек тилининг фонетик системаси тилимиз учун асос бўлган X–XI аср ёзма ёдгорликлари ёки Навоий асарлари тилидан анчагина фарқ қилади. Бу ўзгаришларни – ҳозирги ўзбек тили фонетик системасининг узоқ ўтмишдан бугунга қадар босиб утган йўлини урганиш ўзбек тили тарихий фонетикасининг тадқиқот объектини ташкил этади.

Тилдаги ўзгаришлар бирданига – бир=икки йил орасида эмас, балки аста=секинлик билан узоқ давр давомида содир бўлади. Дастлаб онда=сонда учрайдиган ҳодисалар, фонетик вариантлар, ёнма-ён қўлланишлар аста=секин қонуниятга айланади. Шунинг учун ҳар бир даврдаги тил шу тилда сўзловчилар учун ўзгармаодай, барқарордай туюлади. Ваҳоланки, тилда тараққиёт ва ўзгариш жараёни ҳеч қачон тўхтамайди. Ўзбек тили эса бир неча тараққиёт даврини бошдан кечирди ва ҳар бир даврнинг ўзига хос қонуниятлари, фонетик системаси бор. Ҳар бир тараққиёт даври учун хоо бўлган

фонетик системани тиклаш, тасвирлаш каби масалалар ҳам ўзбек тилининг тарихий фонетикасида ўрганилади.

Ўзбек тилининг турли тараққиёт даврларида яратилган ёзма ёдгорликлар, илмий ва бадиий асарлар тарихий=фонетик тадқиқот учун энг асосий манба вазифасини ўтайди, чунки ҳар бир ёзма ёдгорликда шу ёдгорлик яратилган давр тили ўз аксини топади. Ҳар бир ёзма ёдгорликни атрофлича ўрганиш асосида шу ёдгорлик яратилган даврдаги ўзбек тилининг хусусиятлари, жумладан, фонетик қонуниятларини аниқлаш мумкин.

Ўзбек классик адабиётида шърий жанрнинг кенг ривожланганлиги, қофияда ўзаро фонетик ўхшаш сўзларнинг ишлатилиши, шаклдошликка асосланиб ёзиладиган туюқ жанрнинг мавжудлиги фонетик тадқиқотга маълум даражада имкон беради. Турли тараққиёт даврларида ёзилган асарлар тилининг фонетик хусусиятларини қиёслаш асосида эса ўзбек тили фонетик системасининг тараққиёт йўлини аниқлаш мумкин. Лекин биз утмиш даврлар талаффузини бевосита кузатиш имкониятидан маҳруммиз. Ўз навбатида, ёзув ҳам талаффузни тула=тўқис акс эттирмаган, шу сабабли тарихий фонетикани ўрганиш катта тўсиқларга учрайди. Таъкидлаш лозимки, ўзбек тили тарихий фонетикасини ўрганиш жараёнида ёзма ёдгорликлар орасида филологик – тилшунослик ва адабиётшунослик (айниқса, аруз вазнига ва қофияга доир) асарлари беқиёс аҳамиятга эга. Чунки бундай асарларда тадқиқотчи олим ўзи билган ва тасвирлаётган тилнинг фонетик хусусиятлари, у ёки бу оўзининг талаффуз шаклини маълум даражада тасвирлаб беради. Маҳмуд Қошғарий (XI аср)нинг "Девону луғатит=турк" ("Туркий сўзлар девони"), Абу Хайёнинг (XII аср) "Китобул=идрок лил=динонул=атрок" ("Туркларнинг тили бўйича идрок китоби"), Алишер Навоийнинг (XV аср) "Муҳокаматул=луғатайн" ("Икки тил муҳокамаси"), "Мезонул=авзон" ("Вазнлар улчови"), Заҳириддин Бобурнинг (XVI аср) "Мухтасар", Толеъ Хиравийнинг (XVI аср) "Бадоеул=луғат" ("Сўзнинг бадиийлиги"), Мирза Маҳдихоннинг (XVII аср) "Мабнонул=луғат" ("Сўзлар баённомаси") грамматикаси ва "Санглоҳ" ("Тошлоқ") луғати, Фатҳ Али Қожарийнинг (XIX аср) "Луғати атроқия" ("Туркий сўзлар") каби асарларидаги ноёб фонетик маълумот ва изоҳлар ўзбек тили тарихий фонетикасини ўрганиш учун энг муҳим ҳамда муътебар манбалар саналади.

Ёзма ёдгорликлардан ташқари, ўзбек тили тарихий фонетикасини ўрганиш учун ҳозирги ўзбек шевалари, ўзбек тилига қариндош бўлган бошқа туркий тиллар, айниқса, қўшни уйғур, қozoқ, қорақалпоқ, туркман тилларининг ҳодисалари ҳам катта аҳамиятга эга. Ўзбек тили фонетик системасидан чиқиб кетган қатор ҳодисалар (олд ва орқа қатор унлиларнинг фонологик фарқи, чузиқ ва қисқа унлилар, уйғунлик (сингармонизм) ҳодисаси, товуш алмашинувлари) ўзбек шеваларида ҳамда бошқа туркий тилларда сақланган ва ривожланган. Ўзбек шевалари ва бошқа туркий тилларда сақланган қонуниятлар эса бир замонлар ўзбек тилида ҳам мавжуд бўлган деб тахмин этиш мумкин. Ёзма ёдгорликлар маълумотлари буни маълум даражада тасдиқласа, бундай қонуниятлар ўзбек тили тарихига ҳам ҳосилитига шубҳа қолмайди.

Ўзбек тили тарихий фонетикаси ва грамматикасини билиш она тили ва адабиёт мутахассислари учун катта назарий ва амалий аҳамиятга эга, чунки, Ф.Энгельс айтганидек, "она тилининг вужудга келиши ва аста-секин ривожланиши кузатиб борилган тақдирдагина "она тилининг материя ва формаси" тушунарли бўлади"¹. Ўрта мактабда ўзбек тилини ўқитиш жараёнида ўзбек тили тарихий фонетикаси ва грамматикасини билиш зарур. Тарихий фонетика ҳозирги ўзбек тилидаги қатор фонетик хусусиятлар (сон - сана, от - ата, тула - тулов каби товуш алмашинувлари), бир қўшимчанинг турли фонетик вариантларда учраши (чикқан, экан, келган ва ҳ.), стилистик мақсадда қўшимчаларнинг эскирган фонетик кўринишлари ишлатилиш сабаби, фонетик ўзгаришлар заминида оўзларнинг янги маъно кашф этиш илқонияти (қуйи ва қудуқ, тизгин ва тайгин, қишлоқ ва қишлоғ) ва бошқа шу каби ҳодисаларни тушунтириб беради.

Классик адабиётимиз дурдоналарини туғри ўқиш, тушуниш ва талқин этишни эса тарихий фонетика ва грамматикадан олинмаган зарур билимларсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Тарихий фонетика маълумотларини адабларимиз ва танқидчиларимиз ҳам чуқур билишлари даркор; улар тарихий асарлар яратиш жараёнида тасвирланаётган давр қаҳрамонлари нутқини туғри, ўз даврига мос ҳолда беришлари лозим. Ваҳоланки, айрим бадиий асарларда учраб турадиган, муаллиф томонидан давр руҳини беришга хизмат

¹Энгельс Ф. Анти-Дюринг. Тошкент, 1957, 412-бет.

қилади деб тушуниладиган келгай, қолуб каби формалар тарихан нотугридир.

Тарихий фонетика ҳозирги ўзбек шевалари хусусиятларини туғри изоҳлашда ва диалектал шева таъсири хатоларини бартараф этишнинг қулай усулларини ишлаб чиқишда ҳам алоҳида аҳамият кабул этади. Хатоларнинг келиб чиқиш сабабларини билиш уларнинг бартараф этиш усулларини ишлаб чиқишга имкон беради.

ЎЗБЕК ТИЛИ ТАРИХИЙ ФОНЕТИКАСИНИ ЎРГАНИШ ТАРИХИДАН

Эски туркий тилни амалий равишда ўрганишни бошлаб берган ва асарлари бизгача етиб келган олим Маҳмуд ибн Ҳусайн Кошғарийдир. Туркий халқлар орасидан чиққан ва ўша даврда дунёда энг ялғор бўлган араб тилшунослиги ютуқлари билан чуқур танишган Кошғарий 1072-1074 йилларда ўзининг "Девону луғатит турк" асарини ёзиб тугатди. Асар араб тилини билувчиларга туркий тилни ўрганиш бўйича қўлланма сифатида яратилган. Лекин Кошғарий ўз асарида туркий адабий тилни тасвирлаш билан чекланиб қолмай, X-XI асрларда кенг тарқалган бошқа шевалар ҳақида ҳам ятрофлича маълумот беради. Ўша даврда Ўрта Осиё заминда яшаган туркий халқлар, улар тилидаги фонетик ва грамматик хусусиятлар, бу тилларнинг луғат бойлиги "Девон"да ятрофлича изоҳланган. "Девон" маълумотларини у билан деярли бир вақтда ёзилган Юсуф хон Ҳожибнинг "Қутадғу билик" асари тили билан олиштириш эса Маҳмуд Кошғарийнинг фикрлари ва берган маълумотлари батамом туғри эканлигини кўрсатади. Шунинг учун эски туркий тилни ўрганиш учун энг муътабар манба мана шу "Девон" ҳисобланади.

Шунингдек, туркий тилларни ўрганишга бағишлаб ёзилган Маҳмуд Замаҳшарий (XII аср)нинг "Муқаддима тулу адаб", "Абу Ҳайён (XIV аср)нинг "Китобул-идрок лил-лисоул-атроқ", Муханна (XIV аср)нинг "Таржумон туркий ва муғулий ва форсий" (Ибн номаълум, "Ат-тухфатул-закияя фил-луғатит-туркия" муаллифи XIV аср) каби луғат ва грамматикаларда ҳам туркий тиллар фонетикасига оид қизматли маълумотлар бор.

XV асрдаги эски ўзбек тили унли товушларининг батафсил тавоифини, бу тилдаги унлилар, уларнинг фонетик кўринишлари ҳақидаги муҳим маълумотларни Алишер Навоийнинг "Муҳокаматул-луғатайн" асаридан топаёمиз. Алишер Навоий ижодидан кейин эски

ўзбек тилига қизиқиш кучаяди. ХУІ асрда Ҳусайн Бойқаро буйруғи билан Толеъ Ҳиравий томонидан, асосан, Навоий асарлари асосида форсий тилда ёзилган "Бадоеул-лугат", Мирза Маҳдихоннинг "Мабонаул-лугат" грамматикаси ва "Санглох" лугати (ХУШ аср), Фатҳ Али Кожарийнинг "Лугати атрокия" (ХІХ аср), усмонли турк тилида ХУ асрда ёзилган – номи ва муаллифи маълум бўлмаганлиги сабабли лугатнинг биринчи сўзи абушқа – "қария, чол" номи билан машҳур бўлган "Абушқа" лугати, Шайх Сулаймоннинг "Лугати чигатой ва туркий усмоний" (ХІХ аср) асарларидаги эски ўзбек тили сўзларининг талаффуз хусусиятлари ҳақида берилган изоҳлардан ҳам ўзбек тили тарихий фонетикаси бўйича муҳим маълумотларни олиш мумкин.

Ўзбек тили тарихий фонетикасини урганишда рус ва совет туркшуносларининг ҳам хизмати катта. В.В.Радловнинг эски ўзбек тили ёдгорликлари фонетикаси бўйича ишлари, К.К.Юдахиннинг "Чигатой тилининг фонетик состави ҳақида материаллар" (1929), А.К.Боровковнинг "Алишер Навоий – эски ўзбек тилининг асосчаси" (1946); "Бадоеул-лугат". Толе Имоний Ҳиравийнинг Навоий асарларига лугати (1961), А.М.Шчербакнинг "Навоий тили" (1941), "X–XIII аср Шарқий Туркистон туркий матнлари тилининг грамматик очерки, (1961), "Эски ўзбек тили грамматикаси" (1962), "Туркий тилларнинг қиссий фонетикаси" (1970) каби асарлари бу уринда алоҳида қайд этилиши лозим.

Ўзбек тилшуносларининг ўзбек тили тарихий фонетикаси билан қизиқишлари 60= йиллардан кейин кучаяди. Профессорлар Ф.Абдуллаев, Ғ.Абдурахмонов, А.Рустамов, Х.Дониёров эски ўзбек тили унли ва ундошлари системаси, айрим фонетик ҳудудлар бўйича қатор илмий ишларни нашр эттирдилар ва Алишер Навоий асарлари маълумотлари асосида эски ўзбек тили унлилари системаси устида тадқиқот ишлари олиб бордилар. Қ.Маҳмудов ХІ аср ёдгорлиги "Ҳисбатул-ҳақойиқ" асарининг фонетик хусусиятларини урганиб чиқди. Ҳозирги ўзбек тили унли ва ундошларининг шаклланиш тарихини В.В.Решетов ўзининг "Ўзбек тили. I қиом. Кириш. Фонетика" (1959) китобида атрафлича ёритди.

Тилшунос ва матншунос Э.А.Умаров Толеъ Ҳиравий, Мирза Маҳдихон ва Кожарий лугатлари асосида ХУ, ХУІ ва ХІХ асрларда ўзбек тили унлиларига оид муҳим кузатишларини умумлаштириб эълон қилди. Ғ.Абдурахмонов ва А.Рустамовларнинг ўзбек тилида

биринчи марта наш этилган олий ўқув юртлири талабалари учун "Қадамги туркий тил" (1982) қўлланмасида туркий тиллар учун муштарак бўлган Ўрхун-Енисей ёдгорликларининг фонетик хусусиятлари атрофида баён этилди.

Ўзбек тили тарихий фонетикасини ўрганишда ХІ-ХУ асрлар ёзма ёдгорликларининг мукамал транскрипция асосидаги илмий нашрларини амалга оширган Э.И.Фозилов, С.Муталлибов, Қ.Каримов, К.Юнусов, М.Зиёева, А.И.Чайковская ва бошқаларнинг хизматлари жуда катта. Бу олимлар ва ўзбек шевашуносларининг илмий ишлари ўзбек тили тарихий фонетикасини умумлаштиришга замин яратди.

КИТОБДА ИШЛАТИЛАДИГАН ТРАНСКРИПЦИЯ ВА ЁРДАМЧИ БЕЛГИЛАР

Шевашунослик фани каби тарихий фонетика ҳам талаффузни аниқ ақо этиривчи ёзув системаси - транскрипциядан фойдаланади. Транскрипция ва унинг турлари ҳақида батафсил маълумот В.В.Решетов ва Ш.Шабдурахмоновларнинг "Ўзбек диалектологияси" (Тошкент, 1978) даролигида берилган. Ушбу ишда биз Ғ.Абдурахмонов ва Ш.Шукуровларнинг "Ўзбек тилининг тарихий грамматикаси" (Тошкент, 1972) қўлланмасида ишлатилган руо академик (Радлов) транскрипцияси ва ҳозирги ўзбек алифбосидаги белгилардан фойдаланамиз.

Унлар учун:

- а - орқа қатор (қаттиқ), лабланмаган, кенг (қуйи) унли;
- Ә - одд қатор (юмшоқ), лабланмаган, кенг (қуйи) унли;
- ә - одд қатор (юмшоқ), лабланмаган, ўрта кенг унли;
- о - орқа қатор (қаттиқ), лабланган, ўрта кенг унли;
- ө - одд қатор (юмшоқ), лабланган, ўрта кенг унли;
- у - орқа қатор (қаттиқ), лабланган, тор (юқори) унли;
- ў - одд қатор (юмшоқ), лабланган, тор (юқори) унли;
- ы - орқа қатор (қаттиқ), лабланмаган, тор (юқори) унли;
- и - одд қатор (юмшоқ), лабланмаган, тор (юқори) унли.
- О - ҳозирги ўзбек адабий-орфографик о - орқа қатор, кенг, ярым лабланган.

Ундослар учун:

- ң - тил орқа, портловчи, сонор бурун товуши;

- ж - тил одди, аффрикат (қоришиқ), жарангли;
 җ - тил одди, сирғалувчи, жарангли;
 з - тишлараро (интердентал) (тил устки ва остки тишлар орасида турган ҳолда ҳосил бўладиган) з;
 ʒ - лаб=тиш, сирғалувчи, жарангли;
 в - лаб=лаб, сирғалувчи, жарангли.
- Қолган ундош товушлар учун ўзбек алифбосида мавжуд б, г, д, й, к, л, м, н, п, р, с, т, ф, х, җ, ц, ч, ш, қ, ғ ва рус алифбосидаги ц белгисидан фойдаланамиз.

Қушимча белгилар:

- - унли белги устига қўйилиб, унинг чўзиқлигини кўрсатади;
 ----- - унли белгилар таътига қўйилиб, фонологик бўлмаган чўзиқликни кўрсатади:
- + - унли белгисидан олдин қўйилиб (+у, +и, +у ва ҳ.), унинг оралиқлиги (қаттиқлик ва юмшоқлик билан фарқланмаслик)ини кўрсатади ва буни таъкидлаш зарур бўлган ўринларда ишлатилади;
- = а) ундошлардан олдин қўйилиб, бу ўринда истаган унли кела олишини кўрсатади (=р-бу қушимча =ар, =эр, =вр, =ир, =ур, =р кўринишларда учрайди);
 б) узак ёки негизнинг феъл эканлигини кўрсатади (от=отмоқ феълининг ўзаги, от - от, лошадь).
- =ар² =вр⁴ - араб рақами остида турган қушимчанинг неча фонетик кўринишда учрашини кўрсатади ($\frac{1}{5}$ ар², =ар, =эр; =вр⁴, =вр =ир =ур =р);
 (- "ёки" маъносини аниқлатади: =ар/вр - =ар ёки вр.

АРАБ АЛИФБОСИ АСОСИДАГИ ЭСКИ ЎЗБЕК ЁЗУВИ ҲАҚИДА

Ўзбек халқи минг йилдан зиёдроқ давр давомида араб алифбоси асосидаги ёзувдан фойдаланиб келди. Ўзбек халқининг 1920 йилгача яратган тарихий, илмий ва бадиий ёзма ёдгорликлари, асосан, мана шу ёзувда етиб келган. Ёзув ва тил, айниқов, фонетика бир-бири билан алоқадор бўлганлиги сабабли эски ёзувдан хабарсиз ўзбек тилининг тарихий фонетикасини ўзлаштириш мумкин

эмао.

Туркий халқлар ўз тарихи давомида қўллаган бир неча ёзув руний, қадимги уйғур, оуғд, брахма ва бошқа ёзувлар ичида кенг ва узоқ қўлланилгани араб алифбоси асосидаги ёзув бўлди. Маълумки, араб алифбоси кам унлили ва кўп ундошли семит тилларига мўлжалланган. Бу тилларда чўзиқ ва қисқалиги билан фарқланувчи атиги учта унли фонема бор: а, и, у. Ёзувда асосан чўзиқ унлилар ифодаланади, қисқа унлилар ҳаракатлар – оот=уот белгилари билан берилади ва ёзувда кўпинча ифодаланмайди. Айрим ундошлар учун икки хил т ва ҳ, уч хил о, тўрт хил з белги бор. Шунингдек, араб тилига хос бўлган чуқур бўғиз портловчи ва саёз бўғиз портловчисини ифодаловчи айн ва ҳамза ҳарфлари бор. Юқорида санаб ўтилган 13 белгидан атиги тўрттаси туркий оузлар таркибида ишлатилади, холоо (те, син, зе ва зол). Лекин туркий тиллар учун муҳим аҳамиятга эга бўлган унлиларнинг қаттиқ=юмшоқлик, кенг=торлик даражаси ёзувда ўз аксини топмайди. Бундан ташқари, араб алифбосида туркий тилларда кенг тарқалган п, ч, г, в ундошлари учун махоус ҳарфлар йўқ. Кейинчалик ҳарфлари туркий алифбога киритилган бўлса=да, улар жуда кам ишлатилган ва кўл ёзмаларда деярли ёзилмаган; бу ҳарфлар ўрнида бе, жам, коф, вов ҳарфлари ёзаверилган. Бу ўзбек тили тарихий фонетикасини ўрганишда қийинчилик туғдиради.

Эски ўзбек алифбоси, ундаги ҳар бир белги ифодалайдиган товушлар I жадвалда берилди.

Эски ўзбек имлоси ҳақида гапирганимизда, ундаги қатъий қоида ни таъкидлаш жоиз: арабча ва форсча оузлар манба тили ёзувида қандай ёзилса, туркий матнларда ҳам шундай ёзилган. Масалан,

م - эям,

موتافو муотафо.

Ваҳоланки, бу икки оузнинг ёзилишида иштирок этувчи ҳарфлардан фақат учтаси (мим, ё ва фе) туркий оузларда ёзилиши мумкин, шунда ҳам ё ҳарфининг туркий ва арабча оузларда ўқилиши бири-биридан кескин фарқ қилади. Эски ўзбек ёзувида арабча ва форсча оузларнинг тўғри ёзилишига жуда катта эътибор берилган, арабча оузлар ёзилишини бузиш кўпол хато, маданиятоизлик ва овардонизлик ҳисобланган.

Туркий оузларнинг ёзилишида эса қатъий қоида белгиланмайди. Масалан, оғдан оузини Махмуд Қошғарий

مخمد

шаклида ёзса, Муҳаммад Солиҳ

اوغلان

шаклида

ёзади. Айни бир қўл ёзманинг ўзида бир оғуз унлилари турлича ёзилиши мумкин бўлган. Мисол тариқасида 1466 йилда юкюак санъат билан кучирилган, муаллиф томонидан кўриб чиқилган Алишер Навоийнинг илк девонида и унлили айрим оғузларнинг ёзилишини солаштирамиз:

بتك (ИД, 1036) – битак; قىلب (ИД, 16) – қилиб; قىلب (ИД, 26) – қилиб. (Биринчи оғузда унлилар умуман ёзилмаган, иккинчисида биринчи и ёзилиб, иккинчиси ёзилмаган, учинчисида эоа, аксинча, иккинчи и ёзилиб, биринчи и ёзилмаган). ХУП аср филологи Мирза Махдихон учмак оғузини

اوچماق яъни алиф ва вов билан ёзса, учун оғузини

اچون шаклида, яъни фақат алиф билан ёзади. Бундай хилма-хиллик истаган қўл ёзмада истаган миқдорда топилади.

1= жадвал

Эски ўзбек алифбоси

Ҳарфнинг мустақил куриниши	Ҳарфнинг номи	Ифодалай оладиган товушлари	Ҳарфнинг мустақил куриниши	Ҳарфнинг номи	Ифодалай оладиган товушлари
ا	алиф	а, э, э, у у, и, ы	ص	сод	с
ب	бе	б, п	ض	зод	з
پ	пе	п	ط	то	т
ت	те	т	ظ	зо	з
ث	се	с	ع	айн	э, ь
ج	жим	ж, ч	غ	гайн	г
چ	чим	ч	ف	фе	ф
ح	=ҳов ҳут=		ق	қоф	қ
خ	ти	ҳ	ك	коф	к, г
د	хе	х	گ	гоф	г
ذ	дол	д	ل	лом	л
ز	зол	з	م	мим	м
ر	ре	р	ن	нун	н
ز	зе	з	ه	ҳойи ҳав-	ҳ; а,
				вез	

س	СИН	о	و	ВОВ	в, в; у, ў, о,
ش	ШИН	ш	س	ё	й; и, ы, э

Асосий ҳаракатлар

-----	- забар, фатҳа -а, э;	ٓ	-мадда - а,
-----	- касра, зер -и, ь;	س	-ташдид - ундошнинг иккиланиши;
-----	- пеш, замма - у, ; о,	ء	-ҳамза - оаёз бўғиз портловчи ундоши.

Шундай бўлса-да, эски ўзбек қўл ёзмаларида туркий оўзлардаги унлиларни тўла ёзишга интилиш кучли:

كۆرگۈزدى (ИД,
1036) - "көргүзди";
تيلار (ИД, 1036) - "тилэр";
ايرورمىن (ИД, 1036) - "эрүрмән".

ТАРИХИЙ ФОНЕТИКАНИ УРГАНИШ ЙУЛЛАРИ ҲАҚИДА

Араб алифбои асосидаги эски ўзбек ёзуви туркий тиллар товуш қурилишини мукамал ако эттиролмаганлиги тарихий фонетикани урганишда мушкуллик туғдиришини айтаётдик. Шунинг учун тилимизнинг утмиш даврлардаги фонетик қурилишини, унинг ўзига хооликларини урганишда қуйидагиларга таянилади:

I. XI-XIX аср тилшуносларининг луғат ва грамматикаларида туркий оўзлар, товушларнинг талаффуз хуоусиятлари ҳақидаги изохлари;

II. Туркий тилларни қиёсий-тарихий урганиш натижалари;

III. Араб ёзувининг имкониятлари. Бу имкониятлар қуйидагилардан иборат:

I. Араб ёзувида к, қ, ғ товушлари изчиллик билан фарқланади. Грамматик курсаткичлар таркиби (оўз ясовчи ва оўз узгарувчилар)да эса бу товушлар жуда кенг қўлланади. Бундай қўшимчаларда қ, ғ товуши узак ва қўшимча таркибидаги унлиларнинг қаттиқ (орқа қатор) лигидан, к, ғ эса уларнинг юмлоқ (олд қатор) лигидан даволат беради ва оўз таркибидаги унлилар табиатини аниқлашга ёрдам беради;

2. Туркий сўз ва қўшимчалар имлосининг қатъий эмаслиги алифбо сирасида ўзининг аниқ ҳарфий ифодасига эга бўлмаган товушларни шу товушга яқин бўлган товушларни ифодаловчи ҳарфлар ёки белгилар билан алмаштириб бериш (баъзан бир белги, баъзан иккинчи белги билан ёзиш) имкониятини ҳосил қилади. Бу эва туркий тилдаги мазкур товуш шу белгилар араб ва форс тилларида ифодаланган товушлар оралиғидаги бир товуш эканлигидан далолат беради;

3. Туркий сўзлар имлосининг қатъий эмаслиги котибга туркий сўзлардаги унли товушларни ёзувда мумкин қадар тула ақс эттириш (ҳеч бўлмаса айрим ҳолларда, чунки бир қўл ёзманинг ўзида сўзлар турлича ёзилиши мумкин) имкониятини беради ва сўздаги унли товушларни аниқлашга ёрдам беради.

IV. Ўзбек шевалари маълумотларидан.

Тилнинг тараққиёт қонунлари шуни кўрсатадики, биринчидан, ҳозирги тилда, шевада мавжуд бўлган қонуниятлар тил тараққиётининг аввалги даврларида ҳам маълум даражада учраши мумкин. Иккинчидан, тилда ўтмишда мавжуд бўлган, ҳозирда йўқолиб кетган ёки ўта кучсизланган қонуниятлар ҳеч қачон изсиз йўқолиб кетмайди, аксинча, тил, айниқса шеваларда қолдиқлар, эскирган ҳолисалар сифатида сақланади.

УНЛИЛАР ВА УЛАРИНИНГ ТАРАҚҚИЁТИ

1- §. Эски ўзбек тилининг келиб чиқиш манбаи, бевосита илдизи бўлган ва қорахонийлар давлатида расмий адабий тил вазифасини ўтаган эски туркий тилда барқарор унли фонемалар, асосан, сўзнинг ўз ағида келган. Иккинчи ва ундан кейинги бўғинлардаги унлиларнинг табиати ва талаффуз хусусиятлари биринчи бўғиндаги унли таъсири билан белгиланган. Чунки эски туркий тилда товушлар уйғунлиги (сингармонизм) ҳодисаси қонуният сифатида мавжуд эди. Жумладан, эски туркий ва эски ўзбек тилларида, унлилар орасида фонологик фарқ, мустақил фонемалар сўзнинг ўз ағи таркибида аниқланади. Қўйироқда мана шу ўриндаги унлилар ҳақида баҳс юритилади. Қўшимчалардаги унлиларнинг табиати ҳақида эса сингармонизм ва товуш алмашинувлари бўлимларида тўхталамиз.

2- §. Эски туркий тилда 8 та унли фонема учрайди. Улар қуйидагилар: а, э, о, ө, у, ў, ы, и. Фонемалар эски туркий тил-

да тилнинг горизонтал ҳаракатига кўра икки хил: олд қатор (тил одди, юмшоқ) унлилар: - , , , и; орқа қатор (тил орқа қаттиқ) унлилар: - а, о, у, ы. Тилнинг вертикал ҳолатига кўра унлилар кенг (қуйи) - а, э, урта - о, е ва тор (юқори) - у, у, ы, и; лабнинг иштирокига кўра эса лабланган - о, е, у, у ва лабланмаган унлиларга - а, э, ы, и бўлинади.

Эски туркий тилдаги унли товушларнинг талаффуз хусусиятлари 2= жадвалда берилган.

Юқорида санаб утилган 8 унли фонема фонологик (маъно фарқлаш) вазифани бажаради: тар (МК, Ш, 162) - тор; тэр (МК, I, 191) - тер, арак; тир - тишак. тира сўзларининг ўзаги тир - тирноқ, тирмаламоқ сўзларининг ўзаги; ит (МК, I, 71) - ит; ит - (МК, I, 182) - йиқитмоқ; тор (МК, Ш, 133) - тур, уйнинг тури; тор (МК, Ш, 133) - тур, тузоқ; тур - (МК, II, 13) - турмоқ; тур - (МК, I, 71) - турмакламоқ, урамоқ, ёпмоқ, тугмоқ; от (МК, I, 71) - ут, олов;

2= жадвал

Лабнинг иштирокига кўра	Лабланмаган		Лабланган	
	Орқа қатор (қаттиқ)	Олд қатор (юмшоқ)	Орқа қатор (қаттиқ)	Олд қатор (юмшоқ)
Тилнинг горизонтал ҳаракатига кўра				
Тилнинг вертикал ҳолатига кўра				
Қуйи (кенг)	а		=	=
Урта			о	е
Юқори (тор)	ы	и	у	у

от - (МК, I, 79) - тешмоқ; ут - (МК, I, 181) - ютмоқ (уйинда); ут - (МК, I, 82) - куйдирмоқ, партламоқ.

Араб ёзуви асосидаги эски ўзбек ёзувида бу фонемаларнинг ҳар бири учун алоҳида белги бўлмаса-да, юқорида айтиб ўтгани-

I. Бухоро шеваларида тир дурадгорлар дугатада тиргак маъносини ишлатилади.

миздек, оўзининг ўзак ва қўш имчаси таркибидаги қ, ғ ўзақдаги ундининг қаттиқлигига, к, г эса унинг юмшоқлигига ишора қилиб келади: атқа - отга; эткә - гўштга; борга - шаробга, ичимликка; тергә - турга, юқорига.

Ҳозирги ўзбек адабий тили талаффузи ва ёзувида одд қатор (юмшоқ) ва орқа қатор (қаттиқ) унлилар кескин фарқланмайди. Лекин эски туркий тилда, ҳозиргина кўриб утганимиздек, бу фарқ катта аҳамиятга эга. Шунинг учун ўзбек тили тарихида муҳим ҳисобланган уч хил унли - орқа қатор, одд қатор ва оралиқ унлилар талаффузи устида бир сөз тўхталиб ўтамиз.

Унлиларнинг қатори - одд, орқа, оралиқ (индифферент) эканлиги тилнинг горизонтал - тишлар ёки бўғиз томонга ҳаракати билан белгиланади. Тилнинг тишларга яқинлашган (бўёзат, ҳатто, тишлар орасидан салгина чиқиб турган) ҳолатида талаффуз этилганда, одд қатор (юмшоқ) унлилар ҳосил бўлади. э, и, ү, ө унлилари мана шундай юмшоқ унлилардир. Уларнинг талаффуз ҳуусиятлари қуйидагича:

э - оғиз кенг очилади, тил олдинга келади, тилнинг орқаои кўтарилади, лаблар чўччаймайди: эд - эл, күл; эйлэгән - айлаган; эләк - элак; этәк - этак; эмгәк - мөҳнат; этләрлә - этларда.

и - оғиз деярли ёпилган, лаблар икки четга тортилган, тил олдинга сурилиб, орқаои кўтарилган ҳолатда талаффуз этилади; икки - "икки", итиг - "тайёр"; битиг - "хат, ёзув"; йирик - "йирик", элиг - "илик, қўл"; бәшик - "бөшик"; тәлим - "кўп"; элләрдин - "эллардан".

ү - оғиз деярли ёпилмаган, лаблар олдинга қараб чўччайган, тил олдинга сурилиб, орқаои кўтарилган ҳолатда талаффуз этилади: үзүм - "узум"; үзүк - "узук"; бүтүн - бутун; үлуш - улуш, бўлак"; үшәдди - ушадди; үндәди - ундади.

ө - оғиз унинг талаффуз ҳолатидан кенгроқ (кўпроқ), лекин э талаффуз ҳолатидан торроқ очилиб, лаблар чўччайган, тил олдинга чўзилиб, орқаои кўтарилган ҳолатда талаффуз этилади. Бу товуш фақат биринчи бўғинда учрайди: өл - "хул"; өтүк - илтимос; бөдүк - бўлак; көмүл-дүрүк - отнинг бир хил аобоби; көкүрчүндәшти - каптар текиб, қимор уйнади.

Орқа қатор унлилар талаффуз этилганда, тил орқага тортилади, тилнинг учи милкдан анча ўзоқлашади, тилнинг орқаои пастга туширилиб, учи салгина кўтарилади.

а - оғиз кенг очилган, лаблар икки ёнга тортилган, тил орқага олинган ҳолатда талаффуз этилади: ат - от; ад - ол қизил; арқа - орқа; ада - ола; кара - қора; йарақланмақ - қуро лланмоқ, яроқланмоқ.

Ы - оғиз деярли ёпилган, лаблар икки ёнга тортилган, тил орқага олинган ҳолатда талаффуз этилади: ыт - ит; ывёқ - "оҳу"; ыврық - кўза; ысрық - исырик; ығлади - йиғлади; ызылды - оз од этилди; ышдығ - ишли; ынаңдым - иноңдим.

у - оғиз деярли ёпилган, лаблар чуччайган, тил орқага олинган ҳолатда талаффуз этилади: ус - бургут; уруғ - уруғ; урағут - хотин; урүмзун - бир хил ранг; учғуқ - тумов; урунч - пора; усуқмақ - чанқамоқ; уснатмақ - ўхшатмоқ.

о - оғиз у ни талаффуз этаётгандан кўра кенгроқ (кўпроқ), лекин а ни талаффуз этаётгандан кўра торроқ (камроқ) очилган, лаблар чуччайган, тил орқага олинган ҳолатда талаффуз қилинади. Бу товуш Ҳақат биринчи бугинда учрайди: от - ут, олов; оң - унғ; оңур - чуқур; оғғуч - аланга; орду - ўрда, марказ; охшағ - ўхшаш; толмоқ - тулмоқ; толу - тула; тоғғурды - тўйдирди; тор - тўр, тузоқ.

Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги унлилар оралиқ (индифферент) - қаттиқ=юмшоқлик билан фарқланмайдиган товушлардир¹. Оралиқ унлиларни талаффуз этганда, тил олди қатор унлиларни талаффуз этаётгандаги ҳолатидан орқароқда, лекин орқа қатор унлиларни талаффуз этаётган ҳолатидан олдинроқда бўлади. Буни қуйидаги унлилар қаторининг талаффуз ида аниқ сезиш мумкин:

Ы - +и - и,
а - +а - а,
у - +у - у,
о - +у - о.

Унлиларнинг қаттиқ=юмшоқлиги ҳозирги ўзбек тилидан бошқа бarcha туркий тилларда, шунингдек, эски туркий тилда ҳам жуда катта аҳамиятга эга. Бу тилларда қаттиқ=юмшоқлик белгиси алоҳида=алоҳида, яъни муостақил фонемаларни - товуш тур (тип)ларини фарқлайди, унлининг қаттиқ=юмшоқлиги оўз маъноларини фарқлашга хизмат қилади. Чунончи олтурды (МК, I, 228) -

¹ Оралиқ унлиларни қаттиқ ва юмшоқ унлилардан фарқлаш учун бу унлиларни йлос (+) аломати билан, +а, +и, +у, + сифатида белгилаймиз.

утарди, елтурди (МК, I, 228) – уддирди; ол (МК, I, 72) – у, ул, өл (МК, I, 83) – хўл; йир (МК, Ш, 9) – газай, мақом, куй; йир (МК, Ш, 156) – бир хил матонинг ранги; ут = (МЛ, II4) – ютмоқ, ут = (МЛ, II4) – партламоқ, калла=пойчани куйдирмоқ.

Эски туркий тилда қаттиқ ва юмшоқ унлилар изчиллик билан фарқланганлиги сабабли, ҳозирги ўзбек адабий тилида шаклдош бўлган жуда кўп сўзлар эски тилимизда омоним эмас. Чунончи, уч (ДТС, 603) – уч, охир, уч (МК, I, 71) – уч (сон); бодди (МК, I, 72) – бўлди (рус. быть=), белди – булақлади, парчалади; от (МК, I, 78) – "олов, ўт", от = (МК, I, 182) – "ўтмоқ"; тёр (МК, Ш, 133) – "тўр, пешгоҳ", тор (МК, I, 133) – тўр, тузоқ"; туз (МК, Ш, 135) – туз (ош тузи), туз (МК, Ш, 135) – туз, тузук, яхши, текас.

Қаттиқ ва юмшоқ унлиларни фарқлаш ўзбек халқ шеваларига ҳам хошдир. Жуда кўп ўзбек шеваларида (жумладан, ўзбек тилининг ўғуз ва қипчоқ лаҳжаларининг барча шевалари, Фарғона, Андижон шеваларида) қаттиқ ва юмшоқ унлилар фарқланади. Лекин ўзбек адабий тили учун оралиқ унлилар хошдир, нутқда улар қаттиқ, юмшоқ ва оралиқ кўринишларда намоён бўлади.

З = ё. э фонемаси ҳақида. Эски туркий тилда ўрта кенг, олд қатор, лабланмаган мустақил э фонемаси борлиги ҳақида аниқ маълумот йўқ, чунки XI–XII асрларда э ва ё билан фарқланувчи ўзаклар қайд этилмаган. Шунинг учун баъзи тилшунослар "XI–XII аср ёзма ёдгорликларида мустақил э фонемаси бўлган ва э унга кўришиш сифатида айрим шеваларда пайдо бўла бошлаган" деган фикрда бўлсалар, бошқалари бу даврга келиб, сўзнинг биринчи бўғинида э > э ҳодисаси яқунланган ва биринчи бўғинда туркий сўзларда э фонемаси йўқолган деган фикрни олға суришади. Ҳақиқатан ҳам, кўпгина ёдгорликлар XI асрда бу товуш, яъни олд қатор, ўрта кенг, лабланмаган э товуши борлигидан далолат беради. Жумладан; кўпгина ёзма ёдгорликларда сўзнинг биринчи бўғинидаги лабланмаган, олд қатор тор бўлмаган унли фатҳа (кенг унли белгиси) билан ҳам, касра (тор унли белгиси) билан ҳам, баъзан эваккала – ҳам фатҳа, ҳам касрани бирга келтириш билан (Ў сифатида) берилади. Қадимги уйғур ёзувида ҳам бу товуш э ва и ни ифодаласовчи белгилар билан берилаверади. Бундан хулоса чиқариш мумкинки, бу ҳолатда э ва и оралиғидаги бир товуш назарда тутилади ва бу товуш фақат э (кенг билан тор оралиғи-

даги) булиши мумкин. Лекин XI асрнинг дақиқ тилшуноси, уша даврда товушлар табиати ва талаффузини ўрганишда юксак чуққиларга кутарилган Маҳмуд Кошғарий лабланмаган, олди қатор тор булмаган унлили сузларни уз "Девон"ида, асосан, фатҳа – кенг унлили сузлар булимида беради ва "юмшоқ алиф" билан" деб таъкидлайди (МК, I, 70). Маҳмуд Кошғарий э, э ва и товушларини жуда аниқ фарқлайди, бир жойда шундай ёзади: "сэн – "оен" (қанжақ қабиласи тилида). Турклар с н дейдилар". (МК, Ш, 153). Бундан хулоса чиқариш мумкинки, XI аср адабий тилида сузнинг биринчи бўғинида э кенг унлиси қояда бўлиб, у шеваларда э га ўтиши мумкин бўлган.

Болса томондан, XI аср адабий тилида ўрта кенг э эмас, балки кенг тўғрисида баҳс бориши кераклигини шу давр адабий тилининг фонологик системаси ҳам талаб қилади.

Фонологик системанинг бирлиги тилда маъно фарқлашга хизмат қиладиган товуш турлари фонемалардир. Фонемаларнинг ўхшашлик ва фарқлар асосида тўзиладиган занжири, муносабатлар чизмаси фонологик система деб аталади. Фонологик системада мутаносиблик (симметрия) алоқалари муҳим урин эгаллайди. Мутаносиблик – системанинг бирликларида бир хил ўхшашлик, фарқ ва зиддиятни маълум қонуният асосида такрорланиши демакдир. Д.И. Менделеевнинг даврий jadвалида ҳар бир хона, каттақ шу хонада турган кимёвий элементнинг хусусиятларини башорат қила олганидек, фонологик система ҳам унинг ҳар бир каттағида (хонасида) қандай хусусиятларга эга бўлган бирлик кела олишини айта олади.

Фонологик системаларда фонемалар бир=бирига қарама=қарши қўйилган, яъни зиддиятли ҳолатда бўлади. Масалан, эрки туркий тилда қаттиқ а юмшоқ э га зиддир. Фонемалар бевосита зиддиятга киришиши учун улар ўзаро фақат битта белги билан фарқланishi керак. Масалан, ы ~ у зиддияти бевоситадир. Чунки бу фонемалар орасида янаги битта фарқ бор – бири лабланмаган, иккинчиси – лабланган. о ~ у зиддияти ҳам бевосита (фарқ битта – бири ўрта кенг, иккинчиси тор), лекин о ~ у зиддияти бевосита эмас, чунки бу ердаги унлиларнинг бири ўрта кенг ва

I Зиддият ёзувда ~ белгиси билан берилади. Чунки: ы ~ и ёки я ~ у.

қаттиқ, иккинчиси эса тор ва юмшоқ. Демак, бу унлилар орасида ўзаро фарқ иккита.

Бевосита зиддиятлар тилда ва тилшунослиқда жуда катта аҳамиятга эга, чунки бевосита зиддиятларда тил бирликларининг жумладан, фонемаларнинг моҳияти намён бўлади. Фонологик система ҳам фонемаларнинг бевосита зиддиятлар занжиридан ҳоил бўлади. Бу занжирда эса фонемаларнинг зиддият белгилари тақрирданаш хусусиятига, яъни муносабатликка эга. Шунинг учун фонологик система тикланса, у бу системанинг ҳар бир қагагидаги бирлик (фонема) қандай хусусиятга эга бўлишидан далолат беради. Шунинг учун тилшунос олимлар тилдаги ноаниқ, чигал масалаларни ечишда бутун системага мурожаат қиладилар. Шу система учун қандай белги=хусусият муҳим эканлигини аниқлайдилар. Системанинг қарама=қарши қўйилиш белгилари аниқланган, шу белги номълум, ноаниқ бирликка ҳам татбиқ этилади. Эски туркий тилд кенг, лабланмаган, юмшоқ фонемаси бўлганми ёки ўрта кенг, лабланмаган, юмшоқ э фонемаси бўлганми деган мунозарали масалани ҳал этиш учун биз ҳам шу усулдан фойдаланамиз.

Эски туркий тил унли фонемаларининг ўзаро муносабатларини урганиш шуни кўрсатадики, бу тилда ҳар бир унли фонема икки фонемага қарама=қарши қўйилади. Чунончи, и унлиси ўзининг юмшоқлиги билан қаттиқ ы, лабланмаганлиги билан лабланган у га зиддир; у фонемаси қаттиқлиги билан юмшоқ у га, торлиги билан ўрта кенг о га зиддир. Демак, а – кенг, лабланмаган, қаттиқ унли фонема ҳам икки фонемага зид бўлиши керак. а ўзининг кенглиги билан тор ы га зиддир. а зид була олақдиган иккинчи бирлик (фонема) – бу системада фақат кенг, лабланмаган, юмшоқ э бўлиши мумкин, холос. Ўрта кенг, лабланмаган, юмшоқ э фонемаси бу системадан урин эгаллай олмайди. Чунки э билан а орасида фарқ битта эмас, балки иккитадир; э ўрта кенг, юмшоқ а эса кенг ва қаттиқдир. Қаттиқ=юмшоқлик белгиси асо=сида фарқланиш эса XI аср унлилари учун муҳим хусусиятдир. Шунинг учун а бундан мустасно була олмайди – у кенг, лабланмаган, юмшоқ э фонемасининг бўлишини, шу системага киришини талаб этади. Бундан қатъий ҳулоса қилиш мумкинки, XI асрда адабий тилда мустақил э – ўрта кенг, лабланмаган, юмшоқ фонема ҳали йўқ эди. Лекин кенг, лабланмаган, юмшоқ э биринчи бугинда – айрим шеваларда ва, ҳаттоки адабий тилнинг ўзида,

оал торайган кўринишга эга була олган.

Шундай қилиб, XI аср тилида 8 умумгуркий (туркий тилларнинг барчаси учун хоо булган) фонема бўлган – а, э, ы, и, у, ү, о, ө.

XI аср адабий тили унли фонемалари оони ва сифатини аниқлаб олгач, биз бу тилнинг фонологик системаси қандай эканлиги ҳақида – бу тилда унли фонемалар қайси асосий белгилар билан бир–бирига қандай қарама=қарши турганлиги ҳақида, улар нима билан бир–бирига ўхшаш ва нима билан бир=биридан фарқ қилиши ҳақида фикр юрита оламиз.

Даётлаб тор унлиларга мурожаат этамиз. Булар 4 та: ы, и, у, ү. Бу унлилар бир=бирига қуйидагича зиддиятдандир:

- 1) ы ~ и – қаттиқ – юмшоқ;
- 2) у ~ ү – қаттиқ – юмшоқ;
- 3) ы ~ у – лабланмаган – лабланган;
- 4) и ~ ү – лабланмаган – лабланган.

Бу тўрт зиддиятни битта квадратга бирлаштириш мумкин:

$$\begin{array}{l} \text{ы} \sim \text{у} \\ \text{и} \sim \text{ү} \end{array}$$

Энди лабланган унлиларга мурожаат этамиз: у, , о, фонемалари ҳам шунга ўхшаш квадратни ташкил этади:

$$\begin{array}{l} \text{о} \sim \text{у} \\ \text{ө} \sim \text{ү} \end{array}$$

Ҳар иккала квадратда умумий қиом мавжуд: Бу у ~ ү зиддиятидир. Шу умумийлик асосида бу икки квадратни бирлаштироак,

$$\begin{array}{l} \text{о} \sim \text{у} \sim \text{ы} \\ \text{ө} \sim \text{ү} \sim \text{и} \end{array}$$

қосил булади.

Лабланмаган ы, и, а, э фонемаларига мурожаат этоак, уларнинг ҳам зиддиятлари кўрилган "квадрат" ларга ўхшаш квадратни қосиш қийинлигини билиш қийин эмас:

$$\begin{array}{l} \text{ы} \sim \text{а} \\ \text{и} \sim \text{э} \end{array}$$

Умумий ы ~ и асосида бу "квадрат" олдингилар билан бир-

лашади ва XI аср эски туркий адабий тилининг фонологик оиоте-
масини беради:

И=чизма

/o/ ~ /y/ ~ /ы/ ~ /а/
          ~   ~   ~   ~
/e/ ~ /ы/ ~ /и/ ~ /э/

Бу фонологик системадан кўриниб турибдики, унда урта кенг
лабланмаган, юмшоқ э учун урин йўқ. Агар э ўрнида э мав-
жуд бўлган деб айтсак, бутун система йўқолади. Чунки а узи-
дан икки белги билан фарқланувчи э билан бевосита зиддиятга
кириша олмайди. Шунинг учун XI аср учун фақат кенг, лабланма-
ган, юмшоқ э мавжудлиги ҳақида гапириш мумкин.

Фонологик системага бирлашган фонемалар икки мутаносиб
(симметрик) қаторни – қаттиқ ва юмшоқ унлилар қаторини ташкил
этади. Юқори ва пастки қаторлар бир-бири билан бир хил белги
асосида ўзaro зиддир. Бунда мутаносиблик мавжуд: о ~ о га
қандай белги билан зид бўлса, у ~ у билан, ы ~ и билан, а ~ э
билан худди шундай белги билан зид туради. Лекин ҳар бир қатор-
нинг ўзида бир хил белги асосида зиддият бўлмайди. Чунончи,
о ~ у зиддияти кенг=торлик белгиси асосида бўлса, у ~ ы зид-
дияти лабланган лабланмаганлик белгиси асосидадир. Бу номута-
носиблик сабаби кейинроқ шарҳланади.

Фонологик системада фонемаларнинг энг муҳим хусусиятлари
намоён бўлади. Фонологик системадаги ҳар бир фарқ тилда маъно
фарқлашга хизмат қилади. Чунончи, тор – тур, тузоқ, төр – тур,
юқори; тур – турмоқ, тур – турмаклемоқ, урамоқ, тир – ўк, тир-
гак, тыр – тирмаламоқ, тирнамоқ; тар – тор, тэр – тер, арақ.
Фонологик системадаги белгилар фонемаларда доимий, қатъий ва
барқарор бўлади. Фонемалар асосида нутқда рўёбга чиқаётган
товушлар бoshқа хусусиятларга эга була олмайди, деган фикр келиб
чикмайди. Нутқдаги товушлар жуда кўп қўшимча хусусиятларга эга
бўлиши мумкин. Лекин бу хусусиятлар шу даврдаги система учун
ҳал этувчи хусусият эмас ва фонологик система бу хусусиятларга
бефарқдир. Бу эса нутқ товушларида хилма=хил ўзгаришлар оодир
этиш учун кенг имконият беради, тил шу асосда ўз барқарорлигини
сақлаган ҳолда ривожланади, ўзгаради.

4= §. Чўзиқ унлилар ҳақида. Ўзбек тили тарихида чўзиқ унлилар ҳақида баҳс юритилганда уч масалани фарқлаш лозим:

1. Араб ва форс=тожик тилларидан эски туркий ва эски ўзбек тилларига кириб келган оузларда чўзиқ ва қисқа унлиларнинг узаро муносабати.

2. Туркий сўзлардаги унлиларда дастлабки чўзиқлик.

3. Туркий сўзларда кейинги чўзиқлик.

Бу масалаларнинг ҳар бирини алоҳида кўриб ўтамиз:

1. Араб ва форо тилларида унлилар икки хил – қисқа ва чўзиқ булади. Бу тиллардаги чўзиқ=қисқаликнинг фарқи мустақил фонологик фарқ бўлиб, чўзиқ ва қисқа унлилар алоҳида фонемаларни ташкил этади. Лекин бу тилларда унлиларнинг қаттиқ=юмшоқлиги фарқланмайди; улар оралиқ булади.

Ўзбек тилига арабча ва форсча сўзлар кириб кела бошлаши билан бу оузларда чўзиқ ва қисқа унлиларнинг маъно фарқлаш вазифаси ҳам кириб келди: адам – одам; адам – йўқлик; а ва а билан эски туркий ва эски ўзбек тилларида мунтазам равишда мавҳум отларнинг бирлик ва куплик формалари фарқланади:

Бирлик

адаб – адаб

таъат – тоат

карамаат – каромат

Куплик

адаб – одоб

таъат – тоатлар, тоот

карамаат – каромотлар

XI асрдаёқ а ва а зиддияти айрим туркий ва арабий сўзларнинг қарама=қарши қўйилишида фонологик қиммат кашф қилди: қадвр (МК, I, 344) – қийин; а. қадвр (КБ, 50) – қодир, қудратли; сана – (МК, Ш, 290) – "санамоқ"; а. сана (КБ, 500) – оано, ҳамд, мақтов.

Эски ўзбек тилида й ва + зиддияти ҳам шундай вазифани бажаради: а. қйл (НА, 734) – гап, оуз; қйл – қилмоқ; =тир – кесимлик қушимчаси; тир – тийр, уқ; мил (НИ, II, 304) – ўлчов бирлиги, миля; мйл (НИ, II, 304) – 1. оурмачул; 2. сик.

Эски туркий ва эски ўзбек тилларида ў ва у зиддияти деярли тарқалмаган.

Демак, арабча ва форсча сўзларда оралиқ қисқа а ва и унлиларининг чўзиқ а ва й ларга зиддиятида маъно фарқлаш вазифаси кучла булади. Арабча ва форсча сўзлар миқдори оз бўлган эски туркий тилнинг дастлабки тараққиёт давларида бу зиддият сезилмас бўлса=де, XII асрдан бошлаб арабча ва форсча сўзлар куплаб

кириб кела бошлаши билан бу зиддият ҳам кучая борди. Сўзларининг 50% дан ортиқроғи арабча ва форсча бўлган эски ўзбек тилида $\bar{a}$ ва a , $\bar{y}$ ва y зиддияти етакчи фонологик зиддиятлар қаторидан урин олди.

II. Туркий сўзлардаги дастлабки чўзиқлик масаласи жуда мураккабдир. Олимлар тахминига кўра жуда қадимги – ёзма ёдгорликлари бизгача етиб келмаган даврларда (умумтуркий тилда) – туркий сўзларда чўзиқ ва қисқа унлилар фарқланган. Айрим туркий тилларда (туркман ва ёқут адабий тилларида, шунингдек, айрим ўзбек шеваларида) шу дастлабки чўзиқлик ва унинг қолдиқлари сақланиб қолган. Қадимги туркий тилда (Ўрхун-Енисей обидалари тилида) чўзиқ ва қисқа унлилар йўқ. Эски туркий ва эски ўзбек тилида чўзиқ ҳамда қисқа унлиларнинг фарқланиши, уларнинг фонологик аҳамияти ҳақида қарама-қарши маълумотларга эгамиз. Маҳмуд Кошғарий, Толеб Хиравий, Мирза Маҳдихон, Фатҳ Али Кожарий ва бошқа тилшунослар чўзиқ $\bar{a}$, баъзан чўзиқ $\bar{y}$ унлиси ҳақида ёздилар. Маҳмуд Кошғарий $\bar{a}$ унлиди сўзларни икки алиф билан келтирган: $\bar{a} \bar{a}$ (МК, I, 109) – оз; $\bar{a} \bar{y}$ (МК, I, 108) – оч. $\bar{y} \bar{y}$ белгисидан XI–XIV асрнинг бошқа филологлари ҳам фойдаланган; $\bar{a} \bar{y}$ (АЗI, II) – о; $\bar{y} \bar{y}$ (АЗ, I2) – ола.

Бундай ёзиш кўпроқ қилчоқ шева хусусиятини акс эттирувчи "Ат-туҳфа" асарида айниқса кўп. Бу асарда қўш алиф ($\bar{a}$) ни фойдалашга ҳам хизмат қилади: $\bar{a} \bar{a} \bar{y}$ (АЗI, 175) Экти-эки; $\bar{a} \bar{a} \bar{y}$ (АЗI, 175) – эгэв – эгов; $\bar{a} \bar{y} \bar{y}$ (АЗI, 175) – элак – элак. Бу сўзларга қўшимчалар қўшилганда, чўзиқлик йўқолади: $\bar{a} \bar{y} \bar{y}$ (XX-179) азлама – оз деб билма; $\bar{y} \bar{y} \bar{y}$ (МК, I, 199) ачықты – очиқди, оч қолди.

Мирза Маҳдихон ва бошқа урта аср навоийшунослари $\bar{a}$ ни алиф мамдуда (мамда белгисини олган алиф) деб атайдилар. Мамдуда алифли сўзлар "Бадоеул-луғат"да 50 дан, "Санглоҳ"да эса 170 дан кўпроқдир¹, асосан, бу товуш сўзнинг боши ва ўртасида учрайди: асыр (БЛ, 8а) – фойда; атлығ (БЛ, 5а) – отлиқ; анча (С., 52р) – анча; авлак (С., 53в) – овлоқ, шикоргоҳ; табрамак

¹Тадқиқотчи Э.Умаров ҳисоби асосида.

(С., 152в) – тарамок.

Энди унлиларнинг чўзиқ=қиоқалиги ҳақида икки олим – Маҳмуд Кошғарий ва Алишер Навоийга мурожаат этемиз.

Маҳмуд Кошғарий туркий сўзларнинг унли товушларини тавсифлаб шундай ёзади: "Унлиларни чўзиқ ёки қисқартириб талаффуз қилиш сўзга зарар бермайди" (МК, I, 385). Девоннинг бошқа жойида яна ҳам аниқроқ қилиб ёзади: йиғач дейиш ҳам мумкин, йиғач дейиш ҳам мумкин, танўк дейиш ҳам, танўк дейиш ҳам мумкин. Лекин исмларда ҳам, феълларда ҳам қисқартириш яхши ва туғридир" (МК, II, 45). Маҳмуд Кошғарийнинг бу сўзларидан фақат битта хулоа чиқариш мумкин: XI аср адабий тилида чўзиқ унлилар бўлмаган, лекин айрим сўзларни чўзиқ унли билан талаффуз этиш уша давр шеваларида мавжуд бўлган; унлиларнинг чўзиқ=қиоқалиги фонологик вазифани ўтамаган. Эски туркий тилда а ва ā зиддияти фонологик бўлмаганлиги учун чўзиқ=қиоқалик алоҳида фонемаларни эмас, балки фонеманинг куринишларини фарқлаган. Худди шу фикрни туркий сўзлардаги и, ū ва б. унлилар ҳақида ҳам айтиш мумкин.

Алишер Навоий эски ўзбек тилининг фонетик имкониятлари, шеър тузиш ва қўфиялашдаги қулайликлари ҳақида тўхталиб, бу тилдаги унлиларнинг қисқа ҳам, чўзиқ ҳам талаффуз этилиши шеърят учун қулай эканини таъкидлайди. Буюк мутафаккир, жумладан, туркий озуни ара оифатида талаффуз этиб, фороча сара, дара сўзлари билан ҳам, ара оифатида талаффуз этиб, чўзиқ унлили фороча сара, дара сўзлари билан ҳам қўфиялаш мумкинлигини уқтиради (МЛ, II, 4). Буюк адиб эрўр озуни дур ва гурўр, бағир озуни қадёр ва таъхёр сўзлари билан қўфиялаш ҳам мумкинлигини айтади (МЛ, II, 4). Арас ва форо тилларида дара ва дара, дур ва гурўр, қадёр ва таъхёр сўзлари бир-бири билан қўфиялана олмайди, чунки биринчи сўзлардаги унлилар қисқа, иккинчи сўзлардаги унлилар эса чўзиқдир. Демак, туркий бағёр оузи "қадёр" – "қодир" сўзи билан қўфияланиши учун бағёр (ад.орф. боғир), таъхёр оузи билан қўфияланиши учун бағёр (ад.орф. бағийр) оифатида талаффуз этилиши керак. Алишер Навоий гувоҳлик беришича, бағёр сўзи қўфия талабига кўра икки хил талаффуз қилинган.

Алишер Навоийнинг берган маълумотларидан ҳам қатъий хулоса чиқариш мумкин: туркий сўзларда чўзиқ=қиоқалик фонологик

вазифа бажармаган ва унлининг чўзиқ=қисқалиги вазн ва қофия билан белгиланган.

Биз арабча=форсча чўзиқ унлилар (булар мустақил фонемалардир) ва туркий унли фонемаларнинг чўзиқ кўринишлари устада кўп тўхталамиз. Шунинг учун бу икки хил чўзиқликни фарқлаш мақоадида мустақил фонемалар бўлган арабча=форсча сўзлардаги чўзиқ а, и унлиларини ā ва ī билан берсак, туркий фонемаларнинг чўзиқ кўринишини а, и шаклида (яъни чўзиқлик белгиоини харф тагига қўйиб) берамиз. Чунончи, қадвр – багвр каби.

Шундай қилиб, эски туркий ҳамда эски ўзбек тилида унлилар чўзиқ ва қисқалик билан фонологик жиҳатдан фарқланмаган; бу тилларда дастлабки туркий чўзиқлик сақланмаган деган умумий хулоса чиқаришимиз мумкин.

Ш. Кейинги чўзиқлик. Эски туркий ва эски ўзбек тилларида бундай чўзиқлик сўзнинг урта ва охирида г, ғ, й, ҳ товушларининг тушиб қолиши натижасида ҳосил булади: бйз (МЛ, 114) – бигиз; қйз (МЛ, 114) – қигиз; қйн (Хам.; БЛ, 71а) – қийин. Алишер Навоий бйз – "биз" (кишилик олмоши) ва бйз – бигиз сўзларини зид кўяр экан (МЛ, 114), мана шу кейинги чўзиқлик ҳақида маълумот беради.

Кейинги чўзиқлик туркий тиллар ва шеваларининг барчасида кенг тарқалган ва фонетик ҳодисаларнинг диереза турига кирadi.

Ўзбек тили тарихида чўзиқ унлилар билан боғлиқ бўлган уч ҳолатни кўриб чиққач, қуйидаги умумий хулосага келиш мумкин: Эски туркий ва эски ўзбек тилларида оралик ā ва ī унлилари арабча ва форсча сўзларда маъно фарқлаш вазифасини бажариб, мустақил фонема сифатида ишлатилган, лекин туркий сўзларда чўзиқ ва қисқа унли товушлар бир фонеманинг икки фонетик кўриниши ҳолатида бўлган.

Арабча ва форсча сўзларда фонема вазифасини утаган ā ва ī ларни эски туркий тил унли фонемалари зиддияти системасига киритсак (ī = чизма), унлилар сони 10 тага етади, бу оистемада ā ва ī узаро зид бўлиб, бундан ташқари, ī туркий ы ва и билан, ā эса туркий а ва ә билан қарама=қарши туради:

2= чизма

о	~	у	~	ы	~	а
е	~	ү	~	и	+ī ~ +ā	э

Шуни алоҳида уқтириб утиш керакки, қаттиқлик (биринчи қатор) ва юмшоқлик (иккинчи қатор) билан изчил, фарқланувчи системага оралиқ чўзиқ $\bar{a}$ ва $\bar{i}$ ларнинг кириб келиши бутун фонологик системанинг кейинги тарихий ўзгаришларида катта таъсир кўрсатди. Бу таъсир ҳар бир унли фонеманинг XI–XX асрлардаги ўзгаришларида яққол кўринади.

5= §. ы, и, $\bar{i}$ фонемаларининг тараққиёти. XI асрда ы ва и фонемалари муस्ताқил ҳолатда бўлиб, суз маъноларини фарқлашга хизмат қилган бўлса-да, ўша даврлардаёқ бу икки унли фонема орасидаги фарқнинг кучоизланишини кўриш мумкин. XI аср ёдгорликларида тор лабланмаган унли сузлардан айримлари қаттиқ ва юмшоқ унли кўринишларда қўлланилади: вш//иш, тыд//тид, твш//тиш, вт//ит, твшь//тишь. Бу ҳодисани "Қутадғу билағ"да ҳам, "Девону луғатит турк"да ҳам кўплаб учратиш мумкин. Бу сузларда ы ва и нинг фарқланмаслигини бу унли бўлган бир сузга қўшимчаларнинг қ,ғ ли қаттиқ кўринишининг ҳам, қ,ғ ли юмшоқ кўринишларининг ҳам қўшила олишидан биламиз: тыдқа (ҚБ=66) – тилга, тидиг (ҚБ=66), тыдығ (ҚБ=88) – тилни; ишк (ҚБ=88) – ишга, ишлығ (МК, I, 466) – ишли, иши бор; ит (МК, I, 71) – ит, кучук, ит (ДТС, 215) – ит, кучук; изығ (ҚБ=286) – изни, из (МК, I, 109). Бу сузларнинг узағида ы ва и товушларининг алмаштирилиб қўллана олиши бу фонемалар орасида фонологик фарқнинг йўқола бошлаганлигидан, бу унли товушлар қоришиш (конвергенция¹) ҳодисасига учрай бошлаганлигидан дарак беради.

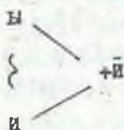
Тарихий тараққиёт жараёнида икки фонема орасидаги фонологик фарқнинг йўқолиб, уларнинг бир фонемага бирлашиши фонемалар қоришиши дейилади. Фонемалар қоришиши натижасида тарихан муस्ताқил икки фонема бир фонеманинг икки фонетик кўринишига айланади. Эоки туркий тилнинг ilk тараққиёт даврларида муस्ताқил фонемалар бўлган ы ва и бир +и га бирлашди. Бу +и нуқта рўёбга чиқиш шароити, қўшни товушларнинг таъсири остида ы ва и кўринишларида кела олади. Дастлаб, узак таркибидagi ы ёки и узидан кейин келадиган қўшимчанинг қаттиқ ёки юмшоқлигини белгилаган бўлса, қоришишдан кейин қўшни товушлар +и ни ы ёки и сифатида талаффуз қилинишини белгилайдиган бўлди.

¹Дот. *Convergere* – қўшилиш, бирикиш, яқинлашиш сузи-дан.

XI асрнинг урталарида қоришиш ҳодисаси эндигина бошланган бўлса, XIII–XIV асрларда бу ҳодиса яқунланди. Шунинг учун XIV ва ундан кейинги давр ёдгорликларида узак таркибда унинг қаттиқ=юмшоқлигига махсус ишора қилиб турувчи қ,ғ,к,г товушлари бўлмаса ва сўз узагида +и унлиси бўлса, бундай сўзларга қўшимчаларнинг қаттиқ кўриниши ҳам, юмшоқ кўриниши ҳам қўшилаверган: отзлэргэ (РС, 28а); бьтк (Хам., 408), битик (НИ, I, 299) – битик, хат; билмэгэн (Хув., 370). Шунинг учун Алишер Навоий эски ўзбек тили унли фонемаларига изоҳ берар экан, ы ва и ҳақида гапирмай, +и ва и зиддияти ҳақида гапирди: биз – кишилик олмоши, биз – "бигиз" (МЛ, I, 14).

Ўзбек тили тарихида ы, и фонемаларининг ҳали етарлича урганилмаган қоришиш себабларидан бири, шубҳасиз, туркий сўзлардаги ы ва и фонемаларининг арабча оралиқ +и га қарама-қарши қўйилиши ва қаттиқ=юмшоқлик билан изчил фарқланувчи фонологик системага оралиқ унлиларнинг кириб келиши будди (қар. ī = чизма).

Эски ўзбек тилига келиб эски туркий тилдаги

зиддиятлари ўрнини +и ~ +и зиддияти эгаллади.

Эски ўзбек тилидаги +и ҳозирги ўзбек тилига +и сифатида утди ва, нутқ шароитига кўра, баъзан ы, баъзан и ва ута қисқарган ъ, ь кўринишларида қўлланади. +и фонемасининг ута қисқарган кўринишини эски ўзбек тили тадқиқотчилари ҳам, фарқлайдилар: ыльк (БЛ, 34а) – қўл, илик.

Ҳозирги ўзбек тилида ҳам ўзбекча сўзлардаги +и арабча=тожикча сўзлардаги +ī (ад.фор. =ий)га зиддир: қариб – қарийб; китоби – китобий. Лекин унлиларнинг чузиқ=қисқалик билан фарқланиши ўзбек тили учун ҳам, унинг тарихи учун ҳам хос эмас эди. Шунинг учун ўзбек тилида +ī унлисини чеклашга интилишни яққол оезиш мумкин. Кўпгина арабча=форсча сўзларда +ī урта кенг эга утади: бйхабар > бехабар; бйғам > беғам; мйва > мева; нйк > нек; шйр > шер; андйша > андеша; дарвйш > дарвеш; +и > э ҳодисаси адабий тилдан кўра айрим шеваларда яна ҳам кучлироқдир: неш, фиреб, умед, хамеша (ММ, 29) (ад.орф. фириб, умид, хамаша,

ниш)¹.

Купгина оузлар, айниқса, арабча оузлар таркибида +й оддий +и га утди (таълим > таълим; тадбир > тадбир), баъзи ҳоллардагина +й ва +и имло ва талаффузда фарқлана бошлади: китобӣ > китобий; оахрой > оахройи; сина > сийна; сират > сийрат; тир > тайр.

б= §. э, а, а унлиларининг тараққиёти. э фонемаси эски туркий тилнинг илк тараққиёт босқичларида, шеваларда, эҳтимол, баъзан адабий тилда оузнинг биринчи бўғинида сал торайиб, урта кенг э унлисига ута бошлаган. Дастлаб, биринчи бўғиндаги урта кенг э ва кенг э бир фонеманинг икки кўриниши ҳолатида булган. Шунинг учун XI аср ёзма ёдгорликларида оузнинг биринчи бўғинидаги э кенг унли сифатида адиф ёки фатха билан, урта кенг унли сифатида ей ва касра билан ҳам берилиши мумкин: ير (КБ; М, 282) - йэр - ер; ير йэр (МК, Ш, 152) - ер.

Давр утиши билан адабий тилда э нинг торайиши кучая боради ва XIII асрдан бошлаб урта кенг э биринчи бўғинда кенг э унлисини сиқиб чиқаради, иккинчи ва ундан кейинги бўғинларда эоа, кенг э сақланади: этэк > этэк; элэк > элэк. Демак, тарихан бир э фонемаси иккига - биринчи бўғинда урта кенг э, иккинчи ва ундан кейинги бўғинларда эоа кенг э га утади.

Тарихий тараққиёт натижасида бир фонемадан ёки бир фонеманинг икки вариантдан икки фонеманинг келиб чиқиши буланиш (дивергенция¹) деб айтилади. Буланиш натижасида э дан ажралиб чиққан урта кенг э эски ўзбек тилида ҳам, асоан, сақланади ва ҳозирги ўзбек тилида оузнинг биринчи бўғинидаги э га (имлода э ва е) утади.

¹ А. Махмудовнинг экспериментал тадқиқотларига кўра, ҳозирги ўзбек талаффузи э фонемаси и га кўра 50 миллисекундга чузикроқдир. Шунинг учун +и ўзбек тилида э га утган бузоа керак.

¹ Лот. *divergere* - ажралиш. буланиш оузицан.

Эски туркий тилда оўзининг биринчи бўғинида кенг *ə* нинг торайиш сабаблари ҳақида кейинроқ келтирамиз.

XI-XIV асрларда туркий шевалардан айримларида биринчи бўғинида кенг *ə* сақланган ва бу ҳодиса ёзма ёдгорликларда ҳам уз аксини топган. Мас., "Ат-туҳфа" асарида оўзининг биринчи бўғинида мунтазам равишда кенг *ə* ишлатилади: *كالىن* (A31, 215) қалин - келин; *كالىك* (A31, 181) қалик - "қаритган".

Ҳозирги ўзбек тилининг айрим шеваларида (айниқса, ўғуз шеваларида) адабий тилимиздаги *э* куп ҳолда кенг *ə* га утиши эд (PШ, 225) - эд, кўл; эс (PШ, 225) - эс, ақл; қэд - (ФА) - келмоқ ва ҳ.) кенг *ə* ва урта кенг *э* ларнинг қадимги *ə* фонемасидан келиб чиққанлиги, қадимги туркий *ə* нинг биринчи бўғинида сақланганлигининг натижасидир.

XIII асрдан кейин урта кенг унли сўзининг биринчи бўғинида кенг *ə* ни охиқиб чиқаради ва фонологик системада айрим ўзгаришлар юз беради. Сўз узакларида *а ~ ə* зиддияти урнини *а ~ ə* зиддияти эгаллайди. Лекин бу зиддият тилнинг бутун фонологик системасига тўғри келмайди: *а ~ ə* зиддиятида фонемалар орасида фарқ бир эмас, балки иккита: а кенг ва қаттиқ, ə эса урта кенг ва юмшоқдир. Бу қарама-қаршиликни йўқоташ учун система эски туркий тилда бўлган а нинг яна бир фонетик кўриниши - а дан фойдаланган. Туркий оузлар таркибидеги а ва а бир фонеманинг икки кўриниши эканлиги ҳақида тўхталиб ўтган эдик. Бу фонеманинг икки кўринишининг қайбири қайси ўринда ишлатилиши вазн, қофия билан боғлиқ бўлган; шунинг учун қара сўзини қара ва қара шаклларида ишлатиш мумкин бўлган, бундан ёзувчи ва шоирларимиз сўз ўйинида жуда кенг фойдаланганлар:

барды тишлэб бармағын кэргэч Навай халыны хам хайяту хам
Өлүм көрдүм анын бармағыда (С., 120 р).

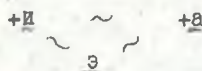
Бу ердаги иккинчи бармағыда сўзида икки маъно: бормоқ феъли ва бармоқ (палец) берилган.

Навай қан йаш ичра гарку йары май ичиб дэвм дэмишки рвэқ
эйлэбтур көрун мэн қанда ул қанда (С., 277 р).

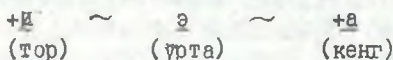
Иккинчи мисрадаги "қанда" сўзи "қаерда" маъносиде булоа, биринчи мисрадаги "қан" қон маъносидедир. Система мана шу а кўринишидан фойдаланиб қаттиқ а нинг вазифасини а га беради. Сўзининг узак қисмида а ~ ə фонологик зиддияти бўлмаганлиги

учун эски ўзбек тилида қушимчалар таркибдаги қаттиқ ва юмшоқ а, ә қоришишга учрайди ва лабланмаган унлилар ўзаро қуйидагича эйдиятда бўлди:

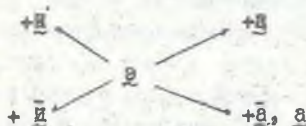
Бу янги системада қаттиқ=юмшоқлик белгиси ўрнини оғиз бўлигининг ҳажм даражаси – кенг=торлиги эгаллади:

Фонемалар орасидаги бевосита эйдиятлар системаси тикланди, чунки + $\bar{a}$ -э- + a унлилари орасида фақат бир фарқ – кенг=торлик фарқи бор, холос.

Лабланмаган бу унлилар қаторига арабча ва форсча озулар таркибда фонологик қимматга эга бўлган + $\bar{a}$ ва + $\bar{i}$ ларни қушсак, лабланмаган унлилар эйдиятлари чизмаси эски ўзбек тилига келиб э-чизмадагидай бўлади:

Э- чизма.

Чизмадан кўришиб турибдики, туркий а нинг бир фонетик кўриниши бўлган э чувиқлик белгиси оосида арабча ва форсча озулар таркибда учрайдиган + a билан бирлаша бошлайди. Бунинг натижаларини келгуви (7= §) булимда кўриб чиқамиз. Ҳозир эоа урта кенг э фонемаси устида яна бир оз тўхталамиз.

Аввалги булимларда ҳозирги ўзбек тилидаги э туркий кенг э нинг биринчи бугинда оал торайиб, урта кенг э га утиши ва форсча сузлардаги чувиқ + $\bar{i}$ нинг қисқариб кенгайиши натижа-сида ҳосил бўлганлиги таъкидланган эди. Ҳозирги ўзбек тили-даги э/е ҳосил бўлишининг учинчи қонунияти ҳам бор. Арабча ва форсча сузларда х ва арабча бугиз портловчилари айн ва ҳамза-дан олдин келган қисқа и ҳозирги ўзбек тилида аккомодация таъ-сири остида мунтазам равишда э/е га утади: а. УХРАЙМ > ЭХРОМ; а. ЭЪЛАН > ЭЪЛОН; а. ИХСАН > ЭХСОН; а. МИЪМАР > МЕЪМОД; МЕМОР;

ф. миҳман > меҳмон ва ҳ.

Демак, ҳозирги ўзбек тилидаги э/е тарихан қадимги туркий кенг э , фороий +й, арабча ва форсча и лардан келиб чиқади.

7= §. о лашин масаласи. Туркий тиллар фонетикасида лашиндай чигал масала бўлмаса керак. Туркий тиллар ичида ҳозирги ўзбек адабий тили о ловчи ҳисобланади. Бунинг сабаби шундаки, умумтуркий қаттиқ а ҳозирги ўзбек адабий тилида кўпгина ҳолларда о га ўтади. Умумтуркий а нинг ўзбек адабий тилида о га ўтиш=ўтмаслигида аниқ ва қатъий бир қонуният йўқ.

Лекин бу ҳодиса жуда кенг тарқалган: баш > бош; ат > от; апа > опа каби. Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги о товушининг талаффуз хуусиятлари ҳалигача мунозарали бўлиб келмоқда. Айрим тилшунослар о ни лабланмаган деса, бошқалари уни ярамлабланган, дейди. Бунинг сабаби шундаки, турли ўзбек шеваларидаг о бир=биридан анча фарқ қилади ва шунинг учун о товуши баъзан лабланган, баъзан лабланмаган, деб қаралади.

Ўзбек тилидаги о лашин сабаблари ҳақида ҳам турлича фикрлар мавжуд. Айрим тилшунослар ўзбек тилида о лашин тожик тили таъсирида юз берган, деб тахмин қиладилар. Бунга ҳеч қўшилиб бўлмайди. Биринчидан, о товуши тожик тили билан бевосита алоқада бўлмаган бошқа туркий тиллар (чунончи, чуваш, ёқут, бошқирд, татар ва б.)да ҳам учрайди; иккинчидан, тожик тилининг ўзи эроний тиллар орасида о ловчи тил санади ва бу тилда о ўзбек тили таъсири остида пайдо бўлган деган тахмин мавжуд. Шунинг учун туркий тилларда, жумладан, ўзбек тилида о лашин сабабларини, дастлаб, шу тилларнинг ички қонуниятларидан ахтариб лозим.

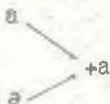
Эски туркий ва эски ўзбек тилларида туркий сўзлардаги чўзиқ унлилар ҳақида гапирганимизда, қадимги даврлардан бошлаб а фонемасининг /а/ ва /а/ кўринишлари борлагини қайд этган эдик. Истаган давр ўзбек ёзма ёдгорликларида туркий сўзлар бошида келган а баъзан забарли (фатҳали) алиф (яъни қиоқа а), баъзан маддали алиф (яъни чўзиқ а, ā) билан берилади: أرا ара (ЮА, 329а) – "ора", آت ат (ЮА, 329а) – от, исм), ان анъ (ЮА, 330а) – "уни" ва ҳ.. 4= § да биз Маҳмуд Қошғарий, Толе Хиравий, Мирза Маҳдихон, Фатҳ Али Қожарий, эски ўзбек тилининг буюк даҳоси Алишер Навоийларнинг /а/ ва а товушлари ҳақидаги мулоҳазаларини таҳлил этган эдик. Бу мулоҳазалар

ҳамда ёзма манба материаллари асосида "XI-XIX асрларда туркий сузлардаги а икки фонетик кўринишга эга бўлган" деган қатъий ҳукм чиқаришимиз мумкин. Бу кўринишлардан бири оал чўзиқ (ва бир оз лабланган) бўлиши мумкин. Мана шу кўринишдан ўзбек тили фонологик системасининг ички тақозоси ва зарурати асосида ривожланди.

Ўзбек тили тарихида о лашин ўзбек тили фонологик системасининг бутун тараққиёти билан боғлиқ ҳодисадир. Шунинг учун бу ҳодисани бутун фонологик система билан боғлиқ ҳолда кўришга ҳаракат қиламиз. Бунинг учун лабланмаган унлиларнинг эски ўзбек тилидаги эйдиятлар чизмасига мурожаат этамиз (23-бет). Бунда икки ҳодиса кўрилади:

Биринчидан, бу чизмада эски туркий тилга хос бўлмаган ҳодиса — қиоқа ва чўзиқ унлиларнинг қарама-қарши қўйилиши: +и ва +й ҳамда +а ва +ā эйдиятлари бор;

Иккинчидан эски ўзбек тилида

қоришишидан кейин туркий а нинг бир фонетик кўриниши а чўзиқлик белгиси асосида арабча=фороча ā билан бирлаша бошлайди.

Бу системадаги биринчи қарама-қаршилик — +и ва +й эйдиятининг бартараф этилиши билан теңашиб чиққан эдик (+й > э; +й > и; +й > ий, йи).

Иккинчи қарама-қаршиликни — чўзиқ ва қиоқа а товушларининг маъно фарқлаш буйича эйдиятини бартараф этиш учун +ā нинг вазифасини туркий тилларнинг ички қонуниятларига тулиқ жавоб берадиган бошқа бир фонема ўзига қабул қилиб олиши лозим эди, — арабча=фороча сузларнинг кўплаб кириб келиши ўзбек тили фонологик системасидан бу сузлар учун хос бўлган ā ва а эйдиятини ака эттириш воонтасини талаб қилар эди. Бу вазифа туркий а нинг бир фонетик кўриниши бўлган а га юклатилди. 2- чизмадан кўришиб турганидай, туркий а нинг арабча, фороча ā вазифасини қабул қилиши учун замин ў фонологик система томонидан ҳозирланган эди (туркий а нинг ā билан бирлаша бошлаши — қар.: 2- чизма). Натижада қадимги туркий а нинг бир фонетик кўриниши бўлган а ҳозирги ўзбек тилининг товушига асос бўлди.

Бу товуш ўзининг қадимги хуоусиятларидан икки хуоусиятини оқлаб қолди. Биринчидан, ўзбек тилидаги қаттиқ (орқа қатор) дир (чунки а ва ә қоринишидан кейин қаттиқ а везифаси /а/ га берилган эди), иккинчидан, бу унли товушлар ичида энг чўзиқ товушдир¹.

Умумтуркий а нинг ҳозирги ўзбек адабий тилида о га утиш-утмаслиги қатъий бир қонуният билан белгиланмайди, чунки ўзбек тилидаги туркий сўзлардаги о алоҳида мустақил бир фонемадан эмас, балки фонеманинг бир кўринишидан ривожланган. Ўзбек адабий тилида қайси сўзларни о билан қабул қилиш, қайсиларида умумтуркий а ни сақлаш ўзбек адабий тили учун таянч бўлган шевалар хуоусияти, адабий тил меъёрларини белгилашда иштирок этган шахсларнинг таъсири билан боғлиқ. Қиёо.:

Умумтуркий:	Ўзбек тили:
алмақ	олмоқ
алдамқ	алдамоқ
айақ	оёқ
айа=	аямоқ
сан	сон
сана=	санамоқ
ат	от
ата=	атамоқ

Ўзбек адабий тили билан ўзбек шеваларида а ва о нинг кескин фарқ қилишининг сабаби ҳам шунда:

Адабий тилда:	Шеваларда:
ака	эка (Тошк.(РШ,79)
бола	бала (бух.(ММ)
байроқ	бэйрақ (РШ,79)
оёқ	эйақ (РШ,79)

Шуни алоҳида таъкидлаш кераки, ўзбек адабий тилига ярим лобланган о фонемаси қатъий қоида сифатида асримиъанинг 40= йилларидан кейин, ўзбек халқи лотин графикаси асосидаги ёзувдан рус графикаси асосидаги ёзувга утгач киритилди. Шунга

¹ А.Маҳмудов тадқиқотларига кўра, ўзбек тилидаги о талаффузининг чўзиқлиги 211 миллисекунд, а ники эса - 175 м/сек. И ники 150 м/сек. дир.

кадар ўзбек ёзуви ва адабий талаффузида а ва э қатъий фарқланмас эди. Қиёо:

Лотин алифбоси асосидаги ўзбек ёзувида:

zaman
hajat
afsona
adalat
Navaij/Navaij

Рус алифбоси асосидаги ўзбек ёзувида:

замон
ҳаёт
афсона
адолат
Навоний

Айни бир асарнинг лотин ва рус алифбоси асосидаги ўзбек ёзувларидаги нашрларидан олинган парчалари ва вағимлоси нуқтаи назаридан қиёсланг:

Лотин алифбоси асосидаги ёзувимизда:

Navaijning "Hajratul abror"ida xalq manfoatinini himoja qilishi va atazin insonparvarlikni aldanga surishi, progressiv idejalarni ifoda qilishi maqalalar to'g'risi. (J. Navaij. Xamsa. Toshkent, O'g'u-pednashr, 1940, 7-bet).

Хозирги ёзувимизда: "Навонийнинг "Ҳайратул-аброр"ида халқ манфаатини ҳимоя қилувчи ва оташин инсонпарварликни олдинга сурувчи, прогрессив идеяларни ифода қилувчи мақолалар кучдир"¹.

Бундан қуриниб турибдики, мао., мақола оузида бир жойда о, иккинчи жойда а ёзамъз. Лекин лотин алифбоси асосидаги ёзувимизда ҳар иккала ҳолатда ҳам а ёзилган. Лотин алифбоси асосидаги ёзувимизда а ва э нинг ёзувда фарқланмаолигининг бир қатор сабаблари бор. Биринчидан, ўзбек тилида XIX асрнинг иккинчи ярмида шаклланган а ~ э зиддияти ўзбек тилидан бошқа туркий тилга хоо эмао эди. Барча туркий тилларга а ~ э (яъни қаттиқ ва юмшоқ а ни фарқлаш) хоосдир. Лотин алифбоси асосида туркий халқлар учун ёзув бутуниттифок "Яналиф" ("Янги алифбо") комитети томонидан тузилган эди. "Яналиф"

¹Алишер Навоний, Хамса. Тошкент, "Ўздавнашр", 1947, 7= бет.

комитети туркий тилларнинг деярли барчаси учун хос бўлган говушларни ако эттирувчи белгилар сирасини ишлаб чиқди. Бу сирада ярим лаблаңган ö учун қатъий белги йўқ эди (чунки у туркий тилларда қатъий эмас). Иккинчидан, ўзбек шеваларида а ва ö нинг тарқалиши ва қўлланилишида катта фарқ бор. Мазлум бир шеванинг иккинчи бир шевага тазйқини кучайтирмаслик учун уша даврда ярим лаблаңган ö учун махсус белги қабул қилинмаган. Учинчидан, а ва ö ни ёзувда фарқламасликка араб алифбоси асосидаги ўзбек ёзувида бу говушларнинг фарқланмаслиги ҳам таъсир кўрсатди. Лекин лотин алифбоси асосидаги ўзбек ёзувида қаттиқ ва юмшоқ ($\text{a} \sim \text{ä}$) а говушларини фарқлаш сақланган эди. Бу задиият ўзбек тили учун хос эмас, бошқа туркий тиллар таъсири оотида киритилган эди. Шунинг учун 40= йилларда қаттиқ ва юмшоқ а ни ёзувда фарқлашдан воз кечилди.

Умумтуркий а нинг ўзбек адабий тилида ярим лаблаңган ö га утишида қатъий бир қонуният бўлмаса—да, арабча ва форсча сўзлардаги (ā/ā нинг) га муносабати бутунлай ўзгача. Арабча ва форсча сўзлардаги (ā) ҳозирги ўзбек адабий тилида мунтазам равишда ö га утади: хана > хона, афтаб > офтоб, салим > солим, ъалим > олим, карамат > каромат. Бунинг сабаби шундаки, туркий сўзлар учун фонетик кўриниш бўлган /а/ араб ва форс сўзлари таркибидеги мустақил фонема ā нинг везиқасини ўз устига олди; чунки ўзбек тилида ö фонемасининг пайдо бўлишини а ва ā задииятлари эски ўзбек тили фонологик системасида ҳосил қилган қарама—қаршилик тақозо этган эди.

8= §. Ҳозирги ўзбек тилида сўзнинг ўзатидаги а, о, и, э фонемаларининг келиб чиқиш манбалари, тараққиёт боқичлари билан танишиб чиқувач, бу говушларнинг шаклланиш тарихини қисқача хулосалашимиз мумкин.

1. Ҳозирги ўзбек тилидаги оралик и говуши умумтуркий ы ва и фонемаларининг қоришиши натижасида ҳосил бўлган. Бу говушларнинг қоришиши XI асрда бошланиб, XIII асрга келиб яқунланган.

2. ö (е) фонемаси уч манбадан келиб чиққан:

- а) сўзнинг биринчи бўғинида кенг ö нинг торайиши натижасида;
- б) форсча сўзлардаги чўзиқ й асосида;
- в) арабча сўзларда ъ, арабча ва форсча сўзларда х говушидан олдин келган қисқа и говуши асосида.

3. Ҳозирги ўзбек тилида а фонемаси туркий сузларда қадим-ги туркий а нинг фонетик кўриниши бўлган қаттиқ ва сал чузиқ а нинг а фонемасидан ажралиб чиққанидан кейин, қаттиқ а ва юмшоқ ә қорилиши асосида ҳосил бўлган. Бу ҳол туркий сузларнинг биринчи бўғинида кенг ә нинг а га утиш жараёни билан ўзвий боғланган бўлиб, XIII–XIV асрларда бошланган ва XV асрга келиб яқунланган. Шунинг учун Алишер Навоий эски ўзбек тили унлилари ҳақида тўхталганда қаттиқ ва юмшоқ а ни фарқламайди.

4. а товуши қадимги туркий а нинг бир фонетик кўриниши бўлган а нинг арабча ва форсча сузлардаги мустақил фонема – а билан бирлашиши асосида ҳосил бўлган. ā ва ā товушларининг бириктиш жараёни XV асрларда бошланиб, XX асрнинг бошларида ҳокирги ўзбек адабий тилининг қатъий қоидаларини белгилаш билан яқунланган.

9= ̣. Эски ўзбек тилининг кейинги тараққиёт давларигача +а ва +и суздаги қўшимчалар таркибида қаттиқ ё юмшоқ кўринишда чиқар эди. Лекин бу товушларнинг қаттиқ ёки юмшоқ кўринишда келиши маъно фарқлаш вазифаси билан эмас, кейинроқ куриб утилди-ган бошқа фонетик ҳодисалар билан боғлиқдир.

10= ̣. Дабланган о, ә, у, ў фонемаларининг тараққиёти. Дабланган унлилардан о ва ә сузнинг фақат биринчи бўғинида, у ва ў эса ютаган бўғинида кела олади: бойун (АЗ, 284) – буйин; бодуқ (АЗ, 285) – тухфа; ёкоуқ – кам; бутун; буйруқ. о, ә, у, ў фонемалари катта ўзгаришларга учрамай, эски туркий тилдан эски ўзбек тилига ўтади ва ўзларининг фонологик қиммати – суз маъноларини фарқлаш вазифасини оқлаб қолади. Алишер Навоий ҳам эски ўзбек тилида тўртта дабланган унли борлиги ва уларнинг ҳар бири маъно фарқлашга хизмат қилишини уқтиради. У ўзининг "Муҳокамату-л-лугатайн" асарида اوت тўрт маъно ва тўрт талаффузга ига эканлигини қайд этади. Бу сузнинг маъноларини қуйидагича изоҳлайди (МД, 114):

- 1) от – шайъи муҳриқ (ёндирувчи нарса – олов);
- 2) ёт – "мурур маъноси билан (утиш маъноси билан)";
- 3) ут – "муқаммирга бурд жиҳатидан амр (қаморбозга "от" маъносида буйруқ)";
- 4) ўт – "боридан ирик ҳаракатдур, каллани ўтқа тутуб тукин аритур маънидадур (барчаюндан юмшоқ (тор) унли билан "каллани ўтга тутиб, тосалаш, парташ маъносида")"

Шунингдек, Алишер Навоий ^{تور}нинг тўрт хил маъно ва тўрт хил талаффузи борлиги ҳақида аниқ маълумот беради (МД, 114): тор – "тур, тузоқ, дом"; тур – "қафасда қуш утириши учун қуйиладиган ёғоч"; төр – (уйнинг) тўри; тўр – "турмакламоқ". Навоий ва унинг замондошлари асарларида ҳам лабланган бу тўрт унлининг фарқланганлиги ўз аксини топади: отлуқ (Хам., 58) – "утли"; өткән – (Хам., 58) – "утган"; сорғучы (Хам., 58) – "сўровчи"; болғай (Хам., 314); турғанида (Хам., 393); йурумәккә (Хам., 406); сўрмәк (Хам., 406); улусқа (Хам., 408); қуйдурмәккә (Б., 39); өтқәрди (БН, 33).

Лекин XV асрнинг ўзидасқ эски ўзбек тилида қаттиқ=юмшоқлик билан фарқланувчи лабланган унлилар фонологик системаси бу фарқни йўқота бошлаган, баъзан бир ўзакнинг ўзига қўшимчаларнинг қаттиқ кўриниши ҳам, юмшоқ кўриниши ҳам қўшилиб келган. Навоий ва Бобур асарларида бу ҳодиса, оз бўлса-да, учраб туради. Алишер Навоий бу ҳодисадан сўз уйянида фойдаланиб, өлтўрмәк – улдирмоқ ва олтўрмак – утирмоқ феълларини шаклдош сўз сифатида ишлатади. Бу мисолни (ўта қизиқарли бўлганлиги сабабли булоа керак) Толе Ҳиравий ҳам, Мирза Маҳдихон ҳам қайд қилиб утадилар:

көрмәди шаҳ мунасыб өлтўрмак йўқинда буйурды олтўрмак (БН, 236). Яна қиёс.: уйға (Хам., 408); уйгә (Хам., 396); болдүк (БН, 276); атландүк (БН, 303).

XIII асрда ҳам лабланган унлиларда қаттиқ=юмшоқлик белгилари билан фонологик фарқланиш сақланган, лекин бу фарқлар XV асрдагидан анча кучсизланган. Шунинг учун Мирза Маҳдихон сўзнинг маъноларини санаб беради (С., 172р), лекин талаффузларини аниқ кўрсатмайди. Шундай бўлса-да, "Санглоҳ" лугатида лабланган унлиларнинг қаттиқ=юмшоқлиги маълум изчиллик билан фарқланади: утмақ (С., 58р) – ютмоқ; учмақ/т/ (С., 65р) – жаннат; үндәмәк (С., 88р); өбүк (С., 95р) – хурознинг тожи.

XIII асрдаги бошқа адиблар асарларида ҳам о, ө у, ү унлиларини қаттиқ=юмшоқлик жиҳатдан фарқлаш=фарқламаслик орасидаги ҳолатни кўриш мумкин: көрмәгәйди (Маш.), көрмағайды (Маш.), болғай (Хув.), бөлгәй (Хув.); өлгән (Хув.), өлдүрға (Хув.), өлтүрғалы (Хув.).

XIII аср ёзма ёдгорликлари бутун хусусиятлари билан о ва у ва ү фонемаларининг қоришиши кучайганлигини кўроатади. Бу унлилар орасидаги қаттиқ=юмшоқлик фарқлари йўқола бошлаган ва

улар оралиқ +у ва +у га бирлашган. Янги ўзбек тилига келиб (XIX аор) о ва бир +у ва у ҳамда у фонемалари бир +у га бирлашди. Уларнинг қаттиқ=юмшоқлик билан фарқлари эса фонологик эмас, фонетик фарққа айланди. Шу даврдан бошлаб ҳатто узак таркибдаги қ, ғ ва юмшоқ к, г ҳам қўшимчаларнинг қаттиқ=юмшоқлигига катта таъсир кўроата олмайди: оғдиг (Г., 56); қулақ-овзг (ЗМ,ЗТ); қурмақ (Нодира, 729); йўзиға (Отаҳий, 733); оқдг (Мужрим, 633); тўтқай (Муқимий), тўтгин (Муқимий); қув-лағанди (Фурқат); болғай (Фурқат), белмэгәй (Фурқат).

Янги ўзбек тилида (XIX–XX асрларда) о ва +у нинг, у ва эса +у нинг фонетик кўринишларига айланди ва ҳозирги ўзбек тилидаги оралиқ у ва у фонемалари шаклланди. Ҳозирги ўзбек талаффузида ҳам бу оралиқ унлиларнинг қаттиқ ва юмшоқ фонетик кўринишлари фарқланади, қатор ўзбек шеваларида эса о ва э у ва у нинг фонологик вазифалари сақланган: уч –рақам, уч –оқир, уч (Р., 176).

11-§. Арабча ва форсча сўзлардаги қисқа унлилар ҳақида. Арабча форсча сўзлардаги чўзиқ унлилар эски туркий тил фонологик системасида анчагина қарама=қаршиликларни тўғдирганлиги ва бу қарама=қаршиликларни бартараф қилиш учун лабланмаган унлилар фонологик системасининг батамом ўзгарганлиги ҳақида тўхталиб ўтдик. Арабча, форсча сўзлардаги қисқа унлилар туркий фонологик системага таъсир этмади. Бу сўзлардаги қисқа а, и, у товушлари туркий а, и, у товушлари билан бирлашди.

12-§. Ўзбек тили тарихи унли товушларнинг тараққиёти, ҳозирги ўзбек тилидаги олти унли фонологик системанинг шаклланиш тарихини, унлиларнинг турли даврлардаги қориниши, бўлиниши, бир=бирига утишани кўйидаги чизмада умумлаштириш имкониятини беради (қар. : 4= чизма).

Бу чизмадан кўришиб турибдики, ҳозирги ўзбек тилидаги 6 унли фонологик системанинг шаклланишида унлилар қориниши ҳал қилувчи роль уйнаган. Бу асосда ҳозирги ўзбек тилидаги а, и, у, у фонемалари шаклланган.

Эски туркий тилда (XI-XIV асрлар)	Эски ўзбек тилида (XIV-XIX асрлар)	Янги ўзбек: Ҳозирги ўзбек тилида (XIX:тилида XX асрлар :
а → а а → а	а → а +б → а	а → о б → о
э → э э → э	+в → э э → э й → э	+в → э э → э, в й → ий
Ы → и и → и	+и → и и → и	+и → и и → и
о → о ө → ө	о → о ө → ө	о → о ө → у
у → у ү → ү	у → у ү → ү	у → у ү → у

Қоришиш билан бир қаторда ўзбек тили фонемалари тарихида бўлинишнинг ҳам аҳамияти катта. Туркий кенг а ва о нинг бўлиниши, а ва ё ҳамда қиоман э ва ё қоришишлари асосида эса о ва э фонемалари шаклланган.

Ўзбек тили тарихида унлилар қоришиши товушлар уйғунлиги тақдир билан узвий боғлиқдир. Бу масала билан биз ўзбек тили тарихида товушлар уйғунлиги ҳодисасининг хуусиятларига бағишланган қиомда танишиб чиқамиз. Ҳозир эса ҳозирги ўзбек адабий тили унлилари фонологик системасини (4= чизма) бу системанинг шаклланиши учун асос бўлган деб қабул қилинган XI аср адабий тилининг унлилари фонологик системаси (1= чизма) билан солиштирамиз.

Занжирнинг боши – XI аср адабий тили унлиларининг илмий адабиётларда (туркийшунослиқда ҳам, ўзбек тилшунослиғида ҳам) қабул қилинган фонологик системаси (1= чизма)ни яна такрорлаймиз:

$$\begin{array}{cccc} \text{О} & \sim & \text{У} & \sim & \text{Ы} & \sim & \text{А} \\ \text{о} & \sim & \text{у} & \sim & \text{и} & \sim & \text{э} \end{array}$$

Занжирнинг охирги бўғини – ҳозирги ўзбек адабий тилида унлиларнинг фонологик системаси қуйидагича:

Б= чизма

$$\begin{array}{ccc} +\text{И} & \sim & \text{э} \\ +\text{У} & \sim & \text{о} \end{array}$$

Ҳар иккала фонологик система иккитадан қаторга эга. Биринчи системада юқори ва қуйи қаторлар қаттиқ=юмшоқлик белгиси асосида зиддир. Иккинчи системада эса бундай қаторлар лабланган=лабланмаганлик белгиси асосида қарама-қарши. Иккинчи системада юқори ва қуйи қаторлардаги унлилар ўзаро "тор=урта=кенг" белгисининг ҳар бир қаторда такрорланиши асосида мутаносиб ҳисобланади. Лекин берилган системада ҳар бир қатордаги унлилар ўзаро мутаносиб эмас. Уларда унлилар ҳар хил белгилар асосида - о~у, ы~а, э~у, и~э кенг=торлик, у~ы, у~и лабланган=лабланмаганлик белгиси асосида зид қуйилган.

Бу икки системани солиштириш бир қатор хулосаларга олиб келади.

1.5= чизманинг ўзбек ўзбек тилшунослиғида мунозарали бўлиб келадиган "ўзбек адабий тилида о товуши лабланганми ёки лабланмаганми?" деган саволга ўзья-кесвл чек қўяди: о лаб-

ланган унлилар сирасида турибди ва фақат лабланган бўла олади. Бунинг бутун система талаб ва тақозо этади¹.

2. Ҳозирги ўзбек адабий тили фонологик системасида унлиларда лабланганлик=лабланмаганлик, тор=ўрта=кенглик белгиларигина маъно фарқлаш вазифасига эга. Қолган барча фарқлар (чунончи, қаттиқ=юмшоқлик, чузиқ=қиоқачлик, аниқлик=қиоқарганлик ва ҳ.) бунинг учун аҳамиятсиз, фонологик қаммаётсиздир. Шунинг учун нутқимизда у, ў, в, а товушлари қаттиқ кўринишда ҳам (чунончи, қўл, қўл, қари, бўзук, қўриқ ва ҳ.), юмшоқ кўринишда ҳам (чунончи, қўл, қўл, гил, қатақ, кўзгу, битик ва ҳ.) чиқа олади, нутқда, айниқса назмда, чузиқлик ва қиоқачлик хусусиятларига эга бўла олади.

1= ва 5= чизмаларда берилган фонологик системаларни олдиртириш бир чигал масалани ҳам уртага қўяди. Бир мутаносиб фарқ=қаттиқ=юмшоқлик белгиси билан фарқланувчи фонологик системадан (1= чизма) икки мутаносиб фарққа асосланган фонологик система ривожланиши мумкинми? Тил тарихининг умумий қонуниятлари шунинг кўрсатдики система деярли ҳеч қачон ўзининг ута аҳамиятли, шу системани барпо этувчи хусусиятининг йўқолишига йўл қўймайди. XI аср фонологик системаси учун шундай белги унлиларнинг қаттиқ=юмшоқлик билан фарқлаш хусусияти эди (1= чизма). Агар ўзбек тилининг тарихий тараққиёти учун асоо бўлган фонологик система 1= чизмада кўрсатилганидек бўлганида, ўзбек тили бошқа туркий тиллар каби унлиларнинг қорилишига йўл қўймаган, балки унлиларнинг қаттиқ=юмшоқлик билан фарқланишини чуқурлаштирган бўлар эди. Лекин ўзбек тили тарихида аксинча унлилар қорилишини, унинг натижаси сифатида товушлар уйғунлиги марказининг пасайишини кўраемиз. Бу биздан ўзбек тили тараққиёти учун асоо бўлган фонологик системани қайта кўриб чиқишни талаб қилади. Ўзбек тилининг тараққиёти учун асоо бўлган фонологик системада фонологик қаттиқ=юмшоқлик белгиси бутун системани юзга келтирувчи (система ҳосил қилувчи) биринчи даражали белги бўлиши мумкин эмас, бундай белги иккинчи даражали, жузъий бўлиши – омматемани юзга келтиришга эмас, балки системадаги айрим-айрим

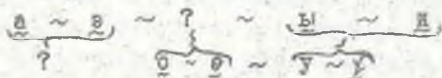
¹ Ҳозирги ўзбек адабий талаффузида о нинг лабланганлигини А.Маҳмудов, С.Отамирзаеваларнинг тажриба=тадқиқотлари натижаси ҳам тасдиқлайди.

бирликларни, фонемаларни фарқлашга хизмат қилган бўлиши мумкин эди. Демак, а ~ э, Ы ~ И, у ~ ў, о ~ Ө фонемалари нисбатан муостақил жуфтларни ташкил этган ва фонологик системага алоҳида-алоҳида эмас, балки ўз жуфтлари билан биргаликда кирган.

Ўзбек тили тарихида куриб утилган унлилар қоришшининг босқичлари ҳам бундай жуфтларнинг нисбий муостақиллигидан далолат бериб турибди. Ҳар бир унли жуфти қоришиш ҳодисасига алоҳида-алоҳида учради: Ы ~ И қоришиши деярли XIV аорда, а ~ э қоришиши - XV аорда, лабланган унлилар қоришиши XVIII аорда яқунланди (3- чизма). Агар бу жуфтлар нисбий муостақил бўлмаганида, бундай бўлаоқ эди: қаттиқ=юмшоқлик белгиси бутун системага таъаллуқли бўлганда, бутун система бу белгини барабар ўзгартирган бўлар эди. Демак, ўзбек тили тарихий тараққиёти учун асос бўлган системада бу белги жуъбий бўлган, шунинг учун ҳар бир унли жуфти бу белгини муостақил равишда, турли даврларда йиқотган.

Унлиларни қаттиқ=юмшоқ жуфтларга ажратиш, XI аор фонологик системасини тиклайдиган бўлсақ, бу система қуйидаги куралиш (структура)га эга бўлади:

6- чизма

Бу системада ҳозирги ўзбек адабий тили фонологик системаси учун аҳамиятли бўлган ҳар иккала белги - лабланган=лабланмаганлик, тилнинг вертикал ҳолати - кенг=торлик муҳим белги шифатида мавжуд. Лекин бу система тугалланган, мутанособлик билан боғланмаган. Бу система тугал бўлиши учун икки унли фонема - лабланмаган урта кенг ва лабланган кенг унли етишмайди. (5- чизмадаги сўроқ белгилари). Ўзбек тили ўзининг деярли минг йиллик тараққиёти давомида бу унлиларни яратди, системадаги в бун хоналарни тулдирди, уни мукаммаллаштирди. Шу билан бирга, ўзбек тили тараққиётида тежамкорликка интилиш ўзининг ёрқин шифосини тосди - системага бир жуфт унли киритиб, тўрт жуфт унлининг қаттиқ=юмшоқлик билан фарқланишига чек қўйди.

Демак, ўзбек тили фонологик системасининг ривожланиши учун асос 4- чизмада кўрсатилган ёшиқ, нисбатан тугал, қаттиқ=юмшоқлик билан тубдан фарқланадиган система эмас, балки 5- чизмада кўрсатилган система асос бўлган. Шунинг учун ўзбек тили

узунинг фонетик ва фонологик қурилиши билан барча туркий тиллардан кескин фарқланади. Барча туркий тиллар I= чизмада кўрсатилган системадан ривожланиди ва унлиларда қаттиқ=юмшоқлик фарқини кескинлаштириш, сингармонизмни кучайтириш йулдан борди. Ўзбек тили эса бошқа йулдан – унлиларда қаттиқ=юмшоқлик фарқларини йўқотиш, сингармонизмни чеklang йулдан борди.

Ўзбек тили тарихи учун 6= чизма асос бўлганлигининг яна бир, тадқиқотчилар диққатидан четда қолиб кетаётган далили бор. Бу ҳам бўлса XI асрда мустақил қ ва к, ғ ва г фонемаларининг эски туркий тилда мавжудлигидир. қ, ғ товушларидан кейин (ёки олдин) юмшоқ унлилар, к, г ундошларидан кейин (ёки олдин) қаттиқ унлилар кела олмайди. Демак, унлиларнинг қаттиқ=юмшоқлик бағдаси система учун доимий, барқарор бўла олмайди. Булмаба, сиз ақо ҳодисани – юмшоқ унлиларнинг ўзидан олдин (кейин) келган ундошларни юмшатиши, қаттиқ унлиларнинг эса – бундай ундошларни қаттиқлаштириши ҳодисасини кўришимиз керак ади.

Ҳозирги ўзбек адабий тили унлилари фонологик системасини (5= чизма) бу система учун асос бўлган 6= чизма билан оқлаштириш ҳозирги ўзбек фонетик системасида икки муҳим тараққиёт йўналиши мавжудлигини кўрсатади: ўзбек тилида а, и, у, ў фонемалари оралиқ, лекин э унлиси ҳамيشа юмшоқ, о эса ҳамيشа қаттиқ. Фонологик система, биринчидан, бу фонемаларнинг ҳам оралиққа утишига, иккинчидан, ярим лабланган о да: лабланишининг кучайишига имкон беради.

ТОВУШЛАР УЙГУНЛИГИ

I= §. Товушлар уйғунлиги (сингармонизм) – грекча син – ўхшаш, хармони – оҳанг) туркий тилларнинг муҳим фонетик хусусиятларидандир. Товушлар уйғунлиги деб, оўзининг ўзак ва қўшимчаларидаги товушларнинг ўзаро мослашиши, уйғунлашиши, бир-бирига ўхшаш бўлишига айтади. Уйғунлик фонетик ҳодисалардан бири бўлган товушлар сингиши (ассимиляция)нинг бир туридир. Товушлар сингиши олдинга йўналган (регрессив ассимиляция) ва орқата йўналган (прогрессив ассимиляция) бўлиши мумкин. Олдинга йўналган сингишда кейинги товуш олдинги товушга таъсир этиб, уни ўзига мос, ўхшаш қилади (бирта > битта; шетта < шу ерда), бу ҳол нисбатан кам тарқалган. Кейинга йўналган сингишда олдинги товуш кейингиларни ўзига мослаштиради ва жуда кенг тарқал-

ган. Товушлар уйғунлиги кейинга йуналган оингишнинг бир куринишидир. Бунда оддинги (узакдаги) товушлар кейинги (қушимчадаги) га таъсир этиб, узакга мослаштиради. Товушлар уйғунлиги таъсири остида туркий тиллардаги ҳар бир қушимча бир неча фонетик куринишга эга бўлади. Улар уйғунлиқнинг фонетик куриниши деб айтилади¹.

Олдиндаги унлиларнинг кейинги унлиларга, ундошларнинг ундошларга таъсирига кўра уйғунлик унлилар ва ундошлар уйғунликларига бўланади.

2- §. Унлилар уйғунлиги. Сўзнинг узакдаги унли товушларнинг қушимчалардаги унли товушларни узакга мослаштириши унлилар уйғунлиги дейилади. Унлилар уйғунлиги тўлиқ ва қисман бўлиши мумкин. Маълумки, унлилар уч белги (кент=торлик, қаттиқ=юмшоқлик ва лабланган=лабланмаганлик белгиларига кўра таъриф қилинади. Узакдаги унли товушнинг қушимчадаги унли товушни ҳар учала белги асосида мослаштириши унлиларнинг тўлиқ гармонияси дейилади. Унлиларнинг тўлиқ уйғунлигида узак ва қушимчадаги унлилар тўла бир хил бўлади. Унлиларнинг тўлиқ уйғунлиги туркий тилларда жуда кам учрайди: қирғ. қолдор (ТЯ, 437) – “қуллар”.

Узакдаги унлиларнинг қушимчадаги унлиларни баъзи белгиларга кўра узакга мослаштириши унлиларнинг тўлиқсиз уйғунлиги дейилади. Ўзбек тилининг турли тараққиёт даврларида унлиларнинг тўлиқсиз уйғунлиги тарқалган. Ўзбек тили тарихида биз, асосан, танглай (бошқача номланиши палатал=велар, лингвистал) ва лаб (бошқача номланиши лабиал) уйғунликларини учратамиз. Бундай уйғунлик қушни уйғур, қорақалшоқ, қозоқ, туркман, озарбайжон ва турк тилларида тарқалган.

3- §. Ундошлар уйғунлиги ҳам тўлиқ ва тўлиқсиз бўлади. Ундошларнинг тўлиқ уйғунлиги туркий тилларда йўқ ҳисобида. Ўзбек ва унга яқин бўлган уйғур тилларида ундошларнинг жарангли=жарангсизлик ва чуқур=оаёз тилорқалик белгилари асосидаги уйғунликларини куриш мумкин.

¹Уларни ёзувда битта фонетик куриниш (купинча лабланмаган қаттиқ) устига араб рақамини ёзиш билан бердик. Қушимча устидаги араб рақами шу қушимчанинг нечта уйғунлик куринишига ағдагини билдиради. Мас., =лар², демак, =лар қушимчасининг икки уйғунлик куриниши бўлиши мумкин; =рви³ – =рви қушимчасининг 3 фонетик куриниши бўлиши мумкин.

Ҳозирги ўзбек адабий тилида унли ва ундoshлар уйғунлиги фонетикамиз учун қатъий қонуният эмас, бу хусусияти билан ўзбек тили қолган барча туркий тиллардан ажралиб туради.

4= §. Танглай уйғунлиги. Сузнинг ўзағида қаттиқ (а, ы, о, у) унли бўлса, қўшимчада ҳам қаттиқ (а, ы, у) унли, оузнинг ўзағида юмшоқ (э, э, ө, у, и) унли келса, қўшимчада ҳам юмшоқ (а, ы, у) унли келиши танглай уйғунлиги дейилади. Танглай уйғунлиги – сузнинг ўзак ва қўшимчаларида фақат қаттиқ, ё фақат юмшоқ унлиларнинг кела олиши – эски туркий ва эски ўзбек тилининг илк тараққиёт босқичларида қатъий қонуниятга айланган эди. Шунинг учун эски туркий ва эски ўзбек тилида ҳар бир қўшимчанинг энг қамада икки уйғунлик кўриниши бўлган – қаттиқ унлили ва юмшоқ унлили кўринишлар: атлар, этлар; барған, кэлгән; эттин, аштин.

Эски туркий ва эски ўзбек тилида ат, там, эр, эш оузларининг эгалик ва келишиқ қўшимчалари билан турланиши қуйидагича:

Э= жадвал

Келишиқ қўшимчалари

Келишиқлар	Қаттиқ унлили		Юмшоқ унлили	
	ж=ли ундosh билан туған	ж=оиз ундosh билан туған	ж=ли ундosh билан туған	ж=оиз ундosh билан туған
Бош келишиқ	там	ат	эр	эш
Қаратқич кел.	тамың	атның	эрның	эшның
Тушум кел.	тамың, тамығ	атның, атығ	эрның, эрығ	эшның, эшығ
Жунадиш кел.	тамға	атқа	эргә	эшкә
Урян=пайт кел.	тамда	атта	эрдә	эштә
Чықыш кел.	тамдың	аттын	эрдиң	эштин
Воюита кел.	тамын	атын	эрин	эшин

Эгалик қўшимчалари

Шаҳо=оон	Қаттиқ унли		Юмшоқ унли	
	Бирлик	Куплик	Бирлик	Куплик
I	атѣм	атѣмѣз	эшим	эшимѣз
II	атѣң	атѣңѣз	эшиң	эшиңѣз
III	атъ	атларъ	эши	эшлэри

Сўзга бир неча морфологик қўшимча қўшилганда ҳам, уларнинг барчаси танглай уйғунлигига бўйсунган ҳолда қаттиқ ёки юмшоқ куринашларда бўлади: атмэгэнди (МН, 126); ханларга (МН, 128); атлақа (МК, I, 447) – "отларга".

Эски туркий ва эски ўзбек тилларида танглай уйғунлигининг қатъий қонуният сифатида мавжудлиги ва бу тилларда унли товушларнинг қаттиқ-юмшоқ жуфтларга бўлиши бир-бири билан ўзвий боғлиқ бўлган ҳодисалардир. Танглай уйғунлиги қўшимчалар таркибидagi унли камада икки куринашли – қаттиқ ёки юмшоқ унлили бўлишини талаб қилса, унлиларнинг фонологик системада қаттиқ-юмшоқлик билан фарқланиши бу талабни қондириш имкониятини беради. Шунинг учун эски туркий тилда оўзининг ўзагида қаттиқ ёки юмшоқ унлининг келиши фонологик қимматга эга бўлиб, оўз маъноларини фарқлашга хизмат қилса, қўшимчаларга унлининг қаттиқ ёки юмшоқлиги фонологик қимматга эга бўлмай, оўз ўзагидаги унлининг табиатига – уннинг қаттиқ ёки юмшоқлигига боғлиқ бўлган.

Танглай уйғунлигининг тасвири оўз ўзгартирувчи қўшимчалар билан чекланиб қолмай, балки оўз ясовчи қўшимчаларнинг ҳам қаттиқ ва юмшоқ куринашларида бўлишини талаб қилади. Шунинг учун оўз ясовчи қўшимчалар бир қанча уйғунлик куринашларга эга: ашлик (БН, 60); итлик (Хам., 395).

Эски туркий тилда ва эски ўзбек тилда танглай уйғунлигининг бўзилиш ҳоллари, яъни оўзининг ўзак ва қўшимчаларида ҳам қаттиқ ҳам юмшоқ товушларнинг кела олиши жуда кам учрайди ва бу, асосан, икки ҳодиса: 1) юқорида куриб ўтилган унлиларнинг қорилиши ҳодисаси; 2) эмлада бир хилликка эришишга ҳаракат би-

лан боғлиқ.

Етук руо тилшуноси П.М.Мелдиоранский фикрича, урта аср адаблари имлода бир хилликка интилиб, қўшимчаларнинг жарангли ундош билан бошланувчи қаттиқ унлили кўринишларини кўпроқ ишлатганлар. Навоий, Бобур, Солих ва бошқаларнинг асарларида учрайдиган кеңулға (МД:119); елдурмаққа (БЛ, 236); уйға (Хам., 408); арығлыкға (ХШ, 77) каби ҳолатлар ҳар иккала ҳодиса билан боғлиқ бўлиши мумкин. Лекин асосий оғзаб тилнинг ички қонуниятлари, жумладан, ундилар қоринишида бўлоа керак, чунки Бобур асарларида учрайдиган атландүк (БН, 303), болдүк (БН, 276) каби формаларда қўшимчаларнинг юмшоқ кўриниши қаттиқ ўзак таркибида келган.

Эски туркий ва эски ўзбек тилларидаги танглай уйғунлигининг урта аср тилшунослари томондан талқини ҳам диққатга оғзавордир. Улардан Махмуд Қошғарий ва Қошғарий асаридан фойдаланганлиги тахмин этилаётган Абу Хайёниларгина танглай уйғунлигини тўғри изоҳлаб берганлар. Қошғарий туркий сўزلарни икки гуруҳга к, ғ ли қаттиқ ўзақли сўзлар, к, ғ ли юмшоқ ўзақли сўзларга бўлади. Биринчи гуруҳ ўзақларга қўшимчаларнинг к, ғ ли қаттиқ кўринишлари, иккинчи гуруҳ ўзақларга қўшимчаларнинг к, ғ ли юмшоқ кўриниши келади. Абу Хайён ҳам танглай уйғунлигини деярли шундаёқ изоҳлайди. ХШ аср ва ундан кейинги даврларда танглай уйғунлиги кўпроқ бузила боради. Ҳатто сўз таркибида келган к, ғ ва к, ғ товушлари ҳам кучли таъсир кўрсатолмайди; ғардунға (Г., 47); эйләмаққа (Ўзлат, 256); эйләгил (Ҷ.); оғзларға (РС.280а); келмаққа (ИТ, 73а); ичерға (Хув., 370); билмәгән (Хув., 370); елдурға (Хув., 362); елгән (Хув., 370); ғамға (Оғех., 728); кулдурға (Оғех., 730); оқвға (Комил, 784); оқинға (Мужрим., 62); башмиға (Мужрим., 643); башмиғте (Мужрим., 644); раввасолик (Комил, 784); оулдурға (ИТ, 71 а).

XIX-X аср бошларида танглай уйғунлиги тилнинг қатъий қонуниятига оғраида йўқолган, деб айтил мумкин. Худди шу даврга келиб, қўшимчаларнинг юмшоқ ва жарангли товушли кўринишлари =ға, =ған, =гунча ва б. кенг тарқалади, уларнинг =ға, =ған, =гунча каби қаттиқ кўринишларини ишлатиш услубий маъно ола бошлайди: ишратға, хилватға, ҳимматға, мазаллатға (Оғех., 730); кўрмаған (Хамза, 256); билдурчи (Хамза, 257).

Бадий асарлар тилида танглай уйғунлигининг кейинги даврда тарқалишини урганар эканмиз, икки бир-биридан кескин фарқ қи-

дувчи ҳодисани назарда тутишимиз керак. Биринчидан, жонли халқ тилининг адабий тилга таъсири ва, иккинчиси, бадий адабиёт ва адабий анъанадир. ХУШ-ХІХ асрларда товушлар уйғунлиги жонли оғуз тилида ҳам чекланган деб тахмин қилишга асос бор. Буни нафақат қўл ёзмаларда қўшимчаларнинг қаттиқ ва юмшоқ кўринишларини аралаш ҳолда, қатъий қонуниятсиз ишлатаваришдан, балки унли товушларнинг ХІХ асрга келиб яқунланган қоришишидан ҳам билиш мумкин. Жонли оғуз тили адабий тилга таъсир кўрсатиб, танглай уйғунлигининг оғуз таркибида бузилишига олиб келади. Адабий анъана ва эски адабий тилнинг таъсири қарама-қарши йўналишда эди, чунки ХХ асрнинг бошларигача эски ўзбек тили учун мўъёр – гоҳ лексика, гоҳ грамматикада булсин – Алишер Навоийнинг асарлари бўлиб қолди. Шунинг учун Алишер Навоий қўллаган ҳар бир шакл ва унинг кўринишлари – улар жонли халқ тилига хосми, хос эмасми – кейинги давр асарлари тилида бемаълул қўлланилаверган. Навоий даврида эски ўзбек тилида танглай уйғунлиги қонуниятга айланганлиги сабабли, кейинги даврларда ҳам Навоийга эргашиб, танглай уйғунлигини оғуз ва формаларда оқлаш хато саналмаган.

Жонли халқ тили танглай уйғунлигини ХХ асрдан илгарирёқ йўқотганини Ҳамзанинг революциядан оддин ёзган насрий асарлари ҳам исботлайди. Бу асарлар тилида танглай уйғунлиги қонуният эмаслиги ва қўшимчаларнинг қаттиқ (шунингдек, лабланган) кўринишларининг ишлатилиши фақат уолубий вазифани бажаради.

Ҳозирги ўзбек тилида танглай уйғунлигининг айрим қолдиқларини кўрамиз, лекин уларнинг барчаси қотиб қолган, яхлитлашиб қолган бирликлардан иборат.

5= §. Арабча ва фороча оғузларда танглай уйғунлиги. Маълумки, араб ва форо тилларида унлилар уйғунлиги йўқ. Шунинг учун эски туркий ва эски ўзбек тилларига кўпилаб кела бошлаган бу тилларга оғуз оғузлар таркибида танглай уйғунлиги бўлиши мумкин эмас. Лекин бу оғузларда туркий қўшимчалар қўшилганда, бу қўшимчалар қаттиқ ёки юмшоқ кўринишда келган. Навоий ва Бобурнинг насрий асарлари тилининг тақлиқи шунини кўрсатадики, арабча-фороча оғузларга туркий қўшимчаларнинг кўпинча қаттиқ кўриниши қўшилган: тақийасиға (ҲС, 99); жайбўмға (ҲС, 98); мамлакатъге (БК, 340). Қўшимчаларнинг юмшоқ кўринишлари жуда кам ва таркибда (кўпинча охириги бўғинларида) кундошили ва таркибда а, а товушлари бўлмаган арабча-фороча оғузларгагина қўшила олади:

мулклик (БН,340); кулйрэк (ХС,96).

6- §. Лаб уйғунлиги. Суэнинг узагида лабланган о, ө, у, ү унлиларидан бири келса, қушимчадаги унли товущиниң ҳам узақдаги унли товуща моолашиб лабланишга, яъни қушимча таркибидеги ы, и урнида у, ү ниңг келиши лаб уйғунлиги дейилади. Танглай уйғунлигидай фарқи улэроқ, лаб уйғунлиги утмишдаги тилларда кенг тарқалмаган. Лаб уйғунлигига нисбатан қуйидаги чекленешлар мавжуд:

Биринчидан, кенг унлиларга эга будган қушимчалар лаб уйғунлигига мутлақо буйсунмайди =лар², =да² =та², =рай⁴ каби қушимчаларниң лабланган унлили =лор =лур, =до то, =ду =ту каби куринишлари умуман учрамайди; шунинг учун лаб уйғунлиги фақат тор унлили қушимчалардагина учрайди, чунки тор унлиларгина эски туркий тилда лабланган=лабланмаганлик билэн фарқланувчи жуфтларни хошил қилади: ы ва у, и ва ү; иккинчидан, лаб уйғунлиги фақат ёпиқ (ундош билэн тутган) буғинда өз беради; учинчидан, тор унлили ҳар қандай қушимчалар ҳам лаб уйғунлигига буйсунмавермайди мас., қаратқич келишиқ қушимчаои =ның ва чиқиш келишиқ қушимчаои =дын ларниң лабланган =нун, =дун куринишлари жуда кам қулланади.

Эски туркий ва эски ўзбек тилларида лабланган унлили қол, көз оўзлари ағалиқ, болды, көрдн утган замон феъли шахо=сон қушимчалари билэн қуйидагича ўзгаради:

5- жадвал

Шахо=сон	Қаттиқ унлили		Омшоқ унлили	
	Бирлик	Қуплик	Бирлик:	Қуплик
I	қолум болдум	қолдым болдуқ болдымыз	көзүм көрдүм	көзимиз көрдүк көрдимиз
II	қолуң болдуң	қолдың болдыңыз болдуқ	көзүң көрдүң	көзиңиз көрдүңиз
III	қолы болды	қоллары болды(лар)	көзи көрди	көзләри көрди(лар)

қолумыз, қозуңиз, болдунуз, көршүмиз каби куплик формалари жуда кам, қозуңуз, қолумуз, көрдүңуз ва =нун, =дун каби келишак формалари эва ундан ҳам камроқ учрайди: йүзүңнүң (Лутфий, 385); йүзүңүз (Лутфий, 401); көңгүздүңүз (Хам., 329). Шунинг учун унда турли туркий шевалар таъсирида купроқ сезган Кошгарий "Девон"да, "Ат=тухфа", "Таржумон" каби илмий асарларда, бадиий асарлардан "Шайбонийнома"да бундай формалар купроқ учрайди: буздун (МК, Ш, 329) – муздан; орундун (МК, П, 201) – уридан; ондун (МК, I, 76) – унг томондан; тугдүмиз (МК, I, 438) – тугдик; қозумуз (АЗI, 89); қозуңуз (АЗI, 189); тутулуңуз (АЗ, 200), уотумузда (ТТ, 16); өзүмиз (ШН, 67); қолуңуз (ШН, 132); мулкнун (ШН, 60);

қолымыз / қолумыз / қолумуз формаларининг ёнма=ён қулланишининг сабаблари бир нечта:

биринчидан, қолум, қолун бирлик шахс формаларига – вз қушимчасини қушиш билан куплик формаи ясалди ва куплик қушимчаоа тушипа=туғри қолум, қолун формаларига қушила олади: қолумиз;

иккинчидан, =вз = эз = уз = үз қушимчалари қушилгач, қолум, қолун каби сүз формаларида иккинчи бугин очик будади (қо=ли=миз), очик бугинда эва унлилар лаб уйғунлигига буйсунмайди. Шунинг учун қоли=миз; қо=ли=низ каби формаларни ҳам ишлатиш мумкин;

учинчидан, қолумуз, қолуңуз каби формаларда лаб уйғунлиги анча ривожланган шевалар таъсирида күриш мумкин. Ҳозирги турк, туркман, озарбайжон, қозоқ каби қушни туркий тилларнинг барчасида, хатто уйғур тилида ҳам, тор унлили қушимчалар, бугининг очик=ёпиқлигиден қатъи назар, изчиллик билан лаб уйғунлигига буйсунади. Узбек тили тарихида ҳеч учрамайдиган қолу (қули), көрдү (күрдү) каби формалар бу тиллар учун доимий формалардир.

Эски узбек тилининг асосчиси Алишер Навоий учун лаб уйғунлиги куп ривожланмаган шевалар яқинроқ бўлган. Шунинг учун унинг асарлари тилида лаб уйғунлиги Лутфий асарларидан кўра камроқ учрайди. XI–XII аср адабий тилидан "Қутадғу билиг" ва "Девон"да қайд этилган далилий материаллар ҳам бу тилда лаб уйғунлиги куп ривожланмаганлигини ва, асосан, ёпиқ бугинда учраши ҳақида жумлоса чиқаришга ундайди.

Лаб уйғунлигига изчиллик билан буйсунувчи тор унлили қушимчалар, асосан, қуйидагилар: =ви⁴, =ви⁴ (I ва II шахс эгалик

қушимчалари), =вн⁴ (восита келишиги қушимчаси), =вг⁴ (XI-XII аорларда кенг қўлланган тушум келишиги қушимчаси), =ис⁴ (утган замон равишдоши қушимчаси), =дзм⁴ (=тзм⁴, =дин⁴) =твн⁴, =дък⁴ (утган замон феълнинг бирлик сон I, II ва куплик сон I шахолари қушимчаси), =вл⁴, =зн⁴; =ьш⁴ (ниобат қушимчалари), феъллардан от ва сифат ясовчи =вм⁴, =вн⁴, =кын⁴ =гын⁴, =гьр⁴, =ыг⁴, =ыш⁴ қушимчалари, от ва сифат ясовчи =лч⁴ =лыг⁴ ва яна бир қатор унча куп тарқалмаган қушимчалардир.

Лаб уйғунлигига онда=сонда буйоунадиган қушимчалар, асоан, қуйидагилар: =в мьз⁴, = в ньз⁴ (агваликнинг I ва II шахо куплик қушимчалари), =нън⁴, =дън⁴ =тън⁴ (қаратқич ва чиқиш келишиклари қушимчалари), =тыр⁴ (орттирма ниобат қушимчаси), =й в⁴ (хос иргиз=келаси замон равишдоши қушимчаси), =мьш⁴ (утган замон формаси ва сифатдоши қушимчаси), =свз⁴ (сифат ясовчи қушимча) ва х.

Ўзидан олдин келган унлининг лабланган=лабленмаганлигилан катъи назар, купинча лабланган унлилар билан келадиган қушимчалар қуйидагилар: =гу² =ку² (сифатдош ва келаси замон қушимчаси), =гулук² =кулук² (сифатдош қушимчаси), =гуч² =куч² (шахо оти қушимчаси), =гунча⁴ (равишдош қушимчаси), =ур² (хос иргиз=келаси замон феълнинг қушимчаси), =оу =сун² (III шахо буйруқ майли формаси), тилак=истак ифодаловчи =гур² =кур² қушимчаси, =дур =тур² - кесиммай қушимчаси.

Ёшиқ бугин хосил қилувчи II шахо буйруқ формасининг =гън² =кън² қушимчаси, очик бугин хосил қилувчи =ьн² =он² (III шахо, агалик қушимчаси), =нън² тушум келишиги қушимчаси, =дън² =тън² (III шахо, утган замон феъли қушимчаси), =чън² шахо оти қушимчаси ҳеч қачон лабланган унлилар бидан келмайди.

Лаб уйғунлигили формаларга мисоллар келтирамиз: күтүн (КБ, 78) - бахт билан; төрүттүн (КБ, 64) - яратдинг; сөзүңдүң (КБ, 314) - "оузингинг"; үкүңсүз (КБ, 314) - "ақлов"; үлдүгү (КБ, 62) - улугни; көрүб (МК, I, 112) - күрө; күлдүгү (МК, III) - бахтия; зүлдүгүгү (МК, I, 79) - яхшиликни; йүлүк (АЗI, 116) - йулинган; көйүк (АЗI, 116) - куйган; йүзүм (АЗI, 206) - узум; й в к (АЗI, 206) - узук; қойүб (БН, 145); үлүк (БН, 145) - улуш; тушуб (БН, 201); бир йооунлук (БН, 201) - бир турли; тушудди (БН, 448) - тушдилар; сөзүңни (XIII, 135); мунүңтөк (XIII, 136); түтүдди (XIII, 136); тоқуз (XIII, 137); сахадүрдүк (XIII, 137); өл көтүрдүм (XIII, 220) - қул тортдим; көтүрдүм (XIII, 220) - кетир-

дин; оаброуздук (XIII, 220) – оаброзлик; кулунуз (XIII, 233) – куянгиб; укубтур (Хам., 136); керунур (Хам., 136); төкүб (Хам., 320).

Даб уйғунлиги эски туркий ва эски узбек тилларида қатъий қонуният бўлмаганлиги оабабли ёзма ёдгорликлар тилида ҳамма вақт ҳам унга рия қилинмайди: бихудлиг (Хам., 275); достлиг (Комил, 783); қондим (Муж., 64); Йузум шору йолым қаттиг (Хув., 368); көңдун, өзини (Комил, 784); көзүм, бутүм (Хув., 358–360).

Узбек тили тарихида даб уйғунлигининг тақдирини танглай уйғунлиги тақдиринга ухшайди. Эҳтимол, айрим шеваларда у XVIII асрга келиб ута кучоизланган ва йуқолаётган даражага келгандар. Лекин адабий тил қондалари Навоий асарлари тили орқали белгиланганлиги учун XIX асрнинг бошларигача жонли халқ тили хуосиятларига асосланиб, көзим формаси ёқиб Навоий асарларига асосланиб, көзүм формаси ишлатилиши ёзувчининг қарашини, вазини ва қофия тадаблари билан белгиланган.

7= §. Ундоллар уйғунлиги эски туркий ва эски узбек тилларида жарангли-жарангсиз жуфтлари булган ва қушимчаларнинг бошида кела оладиган т - д, қ - г, қ - ғ ундоллари билан бошланувчи қушимчаларга алоқадордир. Ҳозирги тилимизда булгандек, т-д, қ-г, қ-ғ қушимчаларнинг бошида келганда уларнинг жарангли ундолли д, г, ғ ли кўринишлари жарангли, сонор ёки унди товушлардан кейин, жарангсиз қ, қ, т ли кўринишлари эса жарангсиз ундоллардан кейин келади: Мас., йердә; қарда; қодди; йарға; эштиг; эттә; атта; отқа; эшкә.

Жарангсиз ундол билан тугатган узак (негиз) ва жарангли ёки унди билан тугатган қушимча қушилоа, ундан кейин келган қушимчанинг бош ундоси узидан олдинги товуш билан мослашади; атлардин; отьға.

Ундоллар уйғунлигининг эски туркий ва эски узбек тилларига бевоасита таъсири жарангли ва жарангсиз товушлар сингиши билан чегараланади. Лекин ундоллар уйғунлигига танглай уйғунлиги таъсир этади. Натижада таркибда к, г, қ, ғ ундоллари булган қушимчалардаги унди ва ундол товушлар узаро мослашади: тилорқа портловчи ундолли қушимчалар камида тўрт уйғунлик кўринишига эга булади. Масалан, жуналиш келишиги «қа» қушимчаси кўринишларининг ишлатилишини олиб кўрайлик:

унли Узак охири	Қаттиқ	Юмшоқ
Жарангли, сонор, унли	Йарымга, отьга, қызга	элга, эшига, бизга
Жарангсиз	отқа	батқа

Ундoshлар уйғунлигида туркий тилларнинг қадимги даврларидан бошлаб маълум чекланишлар бор. Қадимги туркий тилда сонор м, н, н, р, л товушларидан кейин қўшимчанинг бошида ҳамиша жарангсиз т келган эрти – эди; барты – борди. Эски туркий ва эски ўзбек тилларида бу қонуният йўқолади – барым – бордим, лекин бошқа ҳодиса пайдо бўлади: XI–XII аср ёзма ёдгорликларида ва Қошғарийнинг кўрсатишича, адабий тилда жарангли г, ғ билан тугатган ўзак (негиз)ларга қўшимчаларнинг жарангсиз, қ, к билан бошланувчи кўринишлари қўшилиб келган: тағқа (МК, П, 71) – тоғқа, ағқалыр (МК, П, 71) – чиқиб арафосида, чиқипти, билдгк – билдмга. Эски ўзбек тилида, айниқса, Навоий ва Бобур асарларида к, қ дан олдин келган г, ғ жарангсизланиши ҳам, жарангсизлешмаолиги ҳам мумкин, яъни бағқа ва баққа формалари ёнма-ён қўлланади. Шунингдек, бу давр ёзма ёдгорликларида унди ва оонорлардан кейин қўшимчаларнинг жарангсиз ундoshлари билан келиш ҳоллари ҳам кенг учрайди: данақа (БД, 51а); салқай (БД, 51б) – “оолғай”.

XIV–XIX аср ёзма ёдгорликларида жарангли-жарангсизлик уйғунлиги ёзувда деярли сезилмайди ва, яқориде айтганимиздек, имлони бир хиллаштириш ҳаракати билан ҳам боғлиқ. Бу усулга асосланиб қўшимчаларнинг жарангли ундoshли қаттиқ кўринишлари купроқ ишлатилган: отға (Хам., 227); халайықға (Хув., 376).

Ёзма ёдгорликлар тилини синчиклаб урганиш шуни кўрсатадики, туркий сўзларда унлиларнинг танглай уйғунлиги билан боғлиқ бўлган ўзак ва қўшимчанинг қаттиқ-юмшоқлик ҳолатидан модаланиши ундoshларнинг жарангли-жарангсизлик уйғунлигида кўра кенгроқ тарқалган ва кучлироқ таъсир кўрсатади.

8- §. Танглай. Лаб ва ундoshлар уйғунлигининг ўзaro таъсири. Биз яқориде танглай, лаб ва ундoshлар уйғунлигини алоҳида-

алоҳида олиб кўрдик. Лекин бу фонетик ҳодисалар ҳеч қачон бири иккинчидан ажралган ҳолда таъсир этмайди. Барча ҳолларда бу уч фонетик ҳодиса оўзининг қўшимчалари таркибдаги унли ва ундошлар табиатини белгилашда бирданига таъсир этади. Биз юқорида кенг унлили =қа⁴ қўшимчасига танглай ва жарангли-жарангсизлик уйғунлиги таъсирини кўриб ўтдик. Бу икки уйғунлик таъсири остида =қа қўшимчаси 4 фонетик кўринишга эга бўлди. Агар ёпиқ бугин ҳосил қилувчи, қ товуши билан бошланувчи, тор унлили қўшимчаларда лаб уйғунлигининг ҳам таъсирини ҳисобга олсак, бундай қўшимчалар 8 фонетик кўринишга эга бўла олади. Масалан, фёъллардан от ва сифат ясовчи =қвн⁸ қўшимчасининг кўринишларини олиб кўрайлик.

7= жаъвал

Узак бхари	Қаттиқ		Юмшоқ	
	Лабланган	Лабланмаган	Лабланган	Лабланмаган
Жарангли, сонор, унли	=ғун	=ғвн	=гун	=гин
Жарангсиз	=қун	=қвн	=қун	=қвн

Ҳар учала турдаги уйғунликнинг оузда бирданига таъсир этиши ва қўшимчанинг фонетик кўринишине белгилашине фёъллардан от ва сифат ясовчи (тарихан фёълнинг сифатдош формасини ясовчи, ҳозир эса қатор от ва сифатлар таркибда турли кўринишларда сақланиб қолган) =ғвн⁸ қўшимчаси мисолида кўриб ўтамиз: турғун, тутқун, с р г н, т ш қ н, қвргвн, ташқвн, қэскин каби 8 сўз бир қолип "фёъл+ғвн⁸" нинг ҳосиласидир ва бу 8 сўз эски ўзбек тилида ҳам, ҳозирги ўзбек тилида ҳам (деярли бир хил маънода) кенг қўлланади. Бу 8 оуздаги қўшимчанинг кўринишлари ҳар хил ва улар уч: 1) узакнинг қаттиқ-юмшоқлиги; 2) узакдаги унлининг лабланган-лабланмаганлиги; 3) узакнинг жарангли-жарангсиз билан тутаганлиги каби хусусиятлар билан белгиланади.

1. Турғун – сўзининг узати жарангли билан тутаган, демак, жарангли-жарангсизлик уйғунлиги қонунига кўра қўшимча фақат

жарангли (г ёки ғ) билан бошланиши мумкин. тур оўзининг ўзга-
гадаги унли қаттиқ, демак, қаттиқ=юмшоқлик (танглай) уйғунлиги
талабига кура қушимчада фақат қаттиқ ғ товуши кела олади. Ле-
кин ғ товушили кўриниш иккита =ғн ва =ғун. Тур оўзининг ўзга-
гадаги унли лабланган ва лаб уйғунлиги қойдаовга кура қушимча-
даги унли ҳам лабланган бўлиши керак. Натижада тур ўзгаги фақат
=ғун кўриниши билан бирика олади, хошо. Худди шундай ҳодиса-
ни уйғур, уйғун, бузғун, оургуч каби оўзлардаги =ғур⁸, =ғуч⁸
қушимчаларининг =ғур, =ғуч шаклларида ҳам кўриш мумкин.

2. тутқун – ўзак жарангсиз т билан тутаган, қушимча жаранг-
сиз (қ, к) билан бошланиши мумкин; ўзақдаги унли қаттиқ, қу-
шимчада ҳам қаттиқ унли ва ундош бўлиши керак (қвн ёки =қун).
Ўзақдаги унли лабланган, демак, қушимчада ҳам лабланган унли
бўлиши керак (бу ўзакка =қвн шакли қушила олмайди). Шунинг
учун тут феълига =қун шаклигина қушила олади. Шундай ҳодиса-
ни учқур, учқун оўзларида ҳам кўрамыз.

3. оургун – ўзак жарангли билан тутаган; қушимча ҳам жаранг-
ли г билан бошланади. Ўзақдаги унли юмшоқ ва лабланган, қушим-
чада ҳам юмшоқ, лабланган унли келади.

4. тушқун – ўзак жарангсиз ш товуши билан тутаган, қушимча
ҳам жарангсиз к билан бошлана-олади; ўзақдаги унли юмшоқ ва
лабланган. Қушимчада ҳам шундай унли келган.

5. қвргын оўзида ўзак жарангли билан тутаган. Қушимча ҳам
жарангли билан бошланади. Ўзақдаги унли лабланмаган, қаттиқ.
Қушимчада ҳам шундай унли бор. Шунга ўхшаш ҳодисани алғур, азғур,
чвзғич, қашлагич каби оўзларда ҳам кўра бўлади.

6. ташқын – ўзак жарангсиз ш билан тутаган. Қушимча ҳам
жарангсиз қ билан бошланади. Ўзақдаги унли қаттиқ ва лаблан-
маган. Қушимчада ҳам шундай унли бўлади. ачқич, йэртқич, қак-
шатқич, тапқыр, чапқыр, оатқын, шалқын каби оўзларда ҳам ай-
нан шу ҳодиса тавторланади.

7. тезгин – ўзак жарангли з билан тутаган. Қушимча жаранг-
ли г билан бошланади. Ўзақдаги унли лабланмаган ва юмшоқ. Қу-
шимчадаги унли ҳам лабланмаган ва юмшоқ. Шундай таъсирни оуз-
гич, илгич, оезгир каби оўзларда ҳам учратамыз.

8. кээкин – ўзак жарангсиз билан тутаган, қушимча ҳам жаранг-
сиз билан бошланади. Ўзақдаги унли юмшоқ ва лабланмаган,
қушимчадаги унли ҳам юмшоқ ва лабланмаган; тээкич, кээкич,

кэскир сўзларида ҳам шу ҳодиса тақдорланади.

Унли ва ундoshлар уйғунлигининг таъсири остида айрим туркий тилларда морфологик қўшимчаларнинг уйғунлик кўриниши сони 32 тага етиши ва ундан ҳам ортиси мумкин. Тилда қўшимчаларнинг кўринишлари сони бу тилда товушлар уйғунлигининг қанчалик ривожланганлиги билан боғлиқ. Ўзбек тилида мавжуд бўлган танглай, ривожланган лаб уйғунлиги, тилорқа ундoshлар уйғунлигидан ташқари, тилосди ундoshлар уйғунлиги ва унлиларнинг кенг=торлик уйғунлиги каби уйғунлигига эга бўлган туркий тилларда (чунончи, қирғиз, ёқут, қисман татар, қозоқ ва б.) қўшимчаларнинг уйғунлик кўринишлари хилма-хил бўлади.

Унлилар уйғунлигининг қўшимчадаги унлиларга таъсири шуни кўрсатадики, қўшимчаларнинг барча турида қаттиқ ва юмшоқ унлиларнинг келиши маъно фарқлаш билан эмас, шу қўшимча қўшилиб келаётган ўзакнинг қаттиқ ва юмшоқлигига боғлиқ. Тор унлили қўшимчаларда эса қаттиқ ёки юмшоқ, лабланган ёки лабланмаган унлининг келиши ҳам ўзақдаги унлининг табиатига боғлиқ. Шунинг учун товушлар уйғунлиги тилларда қўшимчалар таркибида барқарор унлилар бўлмайди. Кенг=торлик уйғунлиги бўлмаган эски туркий ва эски ўзбек тилларида қўшимчалар таркибида маълум барқарорликка кенг ва тор унлиларгина эга, холос. Шунинг учун бундай тиллардаги унлилар орасидаги фарқлар, асосан, сўз ўзати таркибида куриб утилади.

9= §. Ҳозирги ўзбек тилида товушлар уйғунлиги қолдиқлари. Ҳозирги ўзбек адабий тилида товушлар уйғунлиги қатъий қонуният сифатида мавжуд бўлмас=да, унинг қолдиқлари анчагина. Бунда икки ҳолатни фарқлаш зарур:

- 1) шеваларда товушлар уйғунлиги;
- 2) адабий тилимизда товушлар уйғунлиги қолдиқлари.

Товушлар уйғунлигига муносабати кичатида ўзбек шевалари икки хил-товушлар уйғунли ва уйғунсиз бўлмаган шеваларга бўлинади. Биринчи группа шеваларда товушлар уйғунлиги, айниқса танглай уйғунлиги, қонуният сифатида сақланади. Иккинчи группа шеваларда эса товушлар уйғунлиги қатъий қонуниятга айланмаган ва адабий тилимизда бўлганидек, унда фақат товушлар уйғунлиги қолдиқларини кўриш мумкин.

Шевалардан ташқари, адабий тилимизда ҳам товушлар уйғунлиги қолдиқлари талайгина. Булардан айримларини санаб ўтамиз :

1. Адабий тилимизда жарангли оаёз тилорқа г билан бошла-
нувчи қўшимчалар (чунончи, =га, =ган, =гин, =гач, =гунча каби
қўшимчалар) к, г билан тугаган ўзак (негиз) ларга қўшилганда,
қўшимчанинг бошидаги г ундoshi қ га ва қ, г ундoshлари билан
тугаган ўзак (негиз) ларга қўшилганда эва қ га ўтади: тоғ -
тоққа; боғ - боққа; этак - этакка; чиқ - чиққан; эк - эккан;
эг - эккан; тақ - таққунча; ёғ - ёққач ва х. Бу адабий тили-
миздаги жарангли-жарангсизлик ва танглай уйғунлигининг қолди-
гадир.

2. Ҳозирги ўзбек тилида ўз унумдорлигини оақлаб қолган қа-
тор оуз ясовчи ва оуз ўзгартирувчи қўшимчалар айрим оузлар
таркибида турли уйғунлик кўринишларда қотиб қолган ва улардаги
қўшимчалар адабий тилимизда қоида булган фонетик кўринишдан
фарқ қилади: отлик, совлик, оувлик, ошлиқ, оуққлик, ёғлик (=лик
қўшимчаси); олга (жуналиш келишиги қўшимчаси); ташқари, ичқари,
илғари, юқори (биринчи қўшимча =қа, =ка, =га тарихан жуналиш
келишиги қўшимчаси); уруш (иш - ҳаракат номи қўшимчаси) ва х.

3. Ҳозирги ўзбек тилида ўз унумдорлигини йўқотган барча
оуз ясовчи қўшимчалар қадимда ясалган оузлар таркибида иккита-
дан саккизтагача кўринишда сақланган. Улардан айримларини ми-
оол тарихошида оанаб утамаиз:

1) Фёзлардан шахо, куроа ва баъзан урин оти ясовчи =оқ,
=ак, =к, =к; =коч=оқ; қол=оқ; тай=оқ; учоқ; эла=к; беэа=к;

2) Фёзлардан от ясовчи =им, =ин, =иш қўшимчалари =ун,
=ум, =уш лабланган кўринишда учрайди: уум, втум, қурум; тугун;
ювун; тугун; уруш;

3) Фёзлардан от ва оифат ясовчи =иқ⁴ =иғ⁴, =ғиқ⁴, =қин⁸,
=қи⁸, =қич⁸, =қи⁸ каби қўшимчалар кўринишларда учраши мумкин:

а) =иқ⁴ иғ⁴ қўшимчаси: оин - оиниқ; ул - улик; бур -
буруғ (ичбуруғ қўшма оузи таркибида); ют - ютуқ; ту - ту
ғиқ;

б) =ғиқ⁴ қўшимчаси: тирғиқ; эшқиқ; қурғиқ; ботқиқ;

в) =қин⁸ қўшимчаси: кирқин; тезқин; тошқин; кесқин; турғун;
учқун; оушқун; тушқун;

г) =қи⁸ қўшимчаси: оуқи; ёқилқи; төнқи; урғу; қунгу; уй-
қу;

д) =қи⁸ қўшимчаси: оуқиқ; кўроқиқ; қисқиқ; оавақиқ;
оурғуч.

4. Отлардан оифат ясовчи =қи ва =ки кўринишларида учрайди:

ички; ташқи.

5. Отларда кичрайтил қўшимчаси =чак ва =чоқ кўринишларида учрайди: келинчак; тойчоқ.

Ўзбек адабий тилида оузларнинг имло ва талаффузида қонунлаштирилган бундай кўринишлар жуда кўп ва, айниқса оуз яоаш, тарихий оуз яоашда товушлар уйғунлигининг барча турлари қолдиқларини кўриш мумкин.

Юқорида кўриб утилган ҳодисалардан яққол кўрииб турибдики, "тилниг узоқ ўтмишида мавжуд бўлган ҳодисалар ҳеч қачон из-оиз йўқомайди" деган қонуният ўзбек тили тарихида товушлар уйғунлиги тақдирида яна бир марта ўз исботини топади; ҳозирги ўзбек тилида бу ҳодиса қонуният сифатида сақланмаган бўлса-да, унинг қолдиқлари жуда кўп ва, айниқса, тарихий оуз яоашда товушлар уйғунлиги тула сақланган деган хулоса ҳам чиқариш мумкин.

УНДОШЛАР ВА УЛАРНИНГ ТАРАҚҚИЁТИ

1- §. Ундошлар соҳасида эски туркий тилнинг қадимги туркий тилдан кескин фарқларидан бири шундаки, қадимги туркий тилда б, д, й, л, н, н, р, с, т, қ, ғ ундошлари қаттиқлиги (йўғонлиги) ва юмшоқлиги (ингичкалиги) билан фарқланувчи икки-тадан муस्ताқил ундош фонемани ташкил этган. Уларнинг ҳар бири ўз муस्ताқил ҳарфий ифодасига эга бўлган. Эски туркий тилга келиб, фақат қ ва к, ғ ва г каби яқки жўт ундош орасидагина қаттиқ-юмшоқлик фарқи сақланади, холос. Қолган ундош товушлар орасида қаттиқ-юмшоқлик фарқи сезилмайди.

Қадамги ва эски туркий тиллар орасида ундошлар соҳасидаги иккинчи фарқ эски туркий тилда бир қатор янги ундошларнинг пайдо бўлишида бўлиб, бу масала билан алоҳида танишамиз.

2- §. Эски туркий тилнинг ялқ тараққиёт даврларида ундаги ундош товушлар тавсифи Маҳмуд Қошғарий томонидан берилган эди (МК, I, 47). Маҳмуд Қошғарий кўрсатган ундошлар тула эмас. Чунки бу дақиқ тилшунос эски туркий тилда араб ва форсий тиллар тавсифи остида ўзлашган (ёки ўзлаша бошлаган) ф, х, ж товушларини ва айрим бошқа товушларни ўз сифасига қўшмаган. XI аср адабий тилига хос бўлган ундошлар жарангли-жарангсиз жўтлар (б п, в ф, д т, ғ қ, г к, ж ш, з с, ж ч), сонорлар

(м, н, н, л, р, й) жарангиз жуфтига эга булмаган ё, в ундошлари, жарангли жуфтига эга булмаган х, х, арабча сўзлардагина учрайдиган ь дэн иборат. Талаффуз усулига кўра бу говушлар портловчилар (з, л, д, т, ф, к, ж, ч); сиргалувчиларга (в, в, ф, в, в, о, ш, й, х, х, г), портловчи=сиргалувчилар (м, н, н, л, р)га булинади. Ҳосил бўлиш урнига кўра бу ундошлар 8= жадвалда кўрсатилган система-ни ташкил этади:

8= жадвал

$\left. \begin{array}{c} \text{Ъ} \\ \text{Ы} \\ \text{Х} \\ \text{Х} \end{array} \right\}$	}	бугиз	
$\left. \begin{array}{c} \text{Ғ} \\ \text{Г} \end{array} \right\}$	-	$\left. \begin{array}{c} \text{Қ} \\ \text{К} \\ \text{К} \end{array} \right\}$	тилорқа
$\left. \begin{array}{c} \text{Н} \\ \text{Й} \end{array} \right\}$		тилурта	
$\left. \begin{array}{c} \text{ж-ж-з-д-н-л-р} \\ \{ \} \{ \} \{ \} \{ \} \\ \text{ч-ш-с-т} \end{array} \right\}$		тилодди	
$\left. \begin{array}{c} \text{М} \\ \text{В} \\ \text{В-В-В} \\ \text{П-Ф} \end{array} \right\}$		лаб ундошлари	

8= жадвалда кўрсатилган эски туркий тил ундошларини қадим-ги туркий тил ундошлари билан солиштирсак, эски туркий тилда қадимги туркий тилга ниобатан янги ундошлар – лаб=тиш Ё ва Ф лаб=лаб в, тиллараро Ё, сиргалувчи ж, чуқур тил орқа сиргалувчи х, бугиз ундоши х пайдо бўлганини кўраемиз.

Маҳмуд Қошғарий ўз даври тилига оирғалувчи, жарангсиз бўғиз товуши х хос эмаолитгани уқтириб утади, лекин бу товуш айрим шеваларда мавжуд бўлган. У бу ҳақда шундай ёзади: "Бўғиз товушларидан бўлмиш δ (ҳои ҳавваз) ва ζ (ҳои ҳутти) (х товушлари), ε (айн) ҳарфлари ҳам туркий тилларда йўқдир. ўққи оузини ўқи дегувчилар жуда кам... бу ҳарф (х товуши) гоҳо хутанликлар тилида учрайди, чунки бу ҳинд тилининг таъсиридир" (МК, I, 48-49). "Қутадғу билат" ва XI-XII асрнинг бошқа ёзма ёдгорликларида, Қошғарий айтганидек, лекин ҳинд эмао, араб ва форо тиллари таъсири орқали, бу тиллардан кириб қолган оузлар таркибида х товуши кенг қўлланилади: ҳам (ҚБ, 50); ҳаким (ҚБ, 52); ҳақ (ҚБ, 54); илаҳ (ҚБ, 70). Шунинг учун эски туркий тилда х ундош фонемаси араб ва форо тиллари таъсири оотида ўрнашиб қолган деб хулоса чиқариш мумкин.

Энди эски туркий тилдаги айрим ундош товушларнинг хусусиятлари ва тараққиёти уотида тўхталиб ўтамиз.

З=§. з ундоши. Тил-тиш э эски туркий тилнинг хусусий ундош товушларидандир ва сўзнинг уртаси ва охирида учрайди¹. Бу уринда э туркий тилларда й, з, д, т, р товушлари билан алмашилиши мумкин; қиёс.: айақ - азак - адақ - атақ - ура (Ср. гр. 281) - "оёқ". Ўзакнинг урта ва охирида бу товушлардан қай бирининг кенгроқ тарқалганига кура туркий тиллар й ловчи (эски ва ҳозирги ўзбек, турк, татар ва б. тиллар), э ловчи (эски туркий тил), з ловчи (жакас тили), д ловчи (қадимги туркий тил, қадимги уйғур тили), т ловчи (ёкут тили) ва р ловчи (чуваш тили) дартга бўлинади. XI аср адабий тили э ловчи бўлган ва ҳозирги ўзбек тилидаги туркий сўзлар таркибидаги ўзак уртаси ва охиридаги й товушига жуда кўп ҳолатларда (айт, қайт феълларидан ташқари) э товуши тўғри келади - қазын (МК, III, 380) - "қайин" (дарехт ва қариндош маъноларида); қазғу (XII, 50) - "қайғу"; бозуқлук (ҚБ, 64) - "бозуқлик"; қазян (ҚБ, 66) - "қейин"; азрьд (ҚБ, 212) - "айрилмоқ". XI аср адабий тили ёзчиллик билан э ловчи тил бўлса ҳам, ўша даврдаёқ з ловчи, й ловчи ва д ловчи шевалар туркий халқлар орасида кенг тарқалган. Бу ҳақда аниқ маълумотларни Маҳмуд Қошғарий беради: "Яғмо, тухси, қипчоқ, ябаку, татар, қай, жумуд ва ўғузлар э ни й га айлантарадилар ва ҳеч маҳал э билан сўзламайдилар.. ямак, сувар, булғорлар... (э ни) з га алмаштарадилар" (МК, I, 68). Қошғарий д ловчи шевалар тўғрисида ҳеч нарса демаса ҳам, "Девон"нинг

узиди д лашган сузлар учраб туради: адақлик (МК, I, 165) - "тоқ-зорларда сурига ишлатиладиган ёғоч"; бэд = (МК, Ш. 275) - "улғаймоқ"; бод (МК, I, 391) - "буй, қад"; тод = (МК, Ш, 429), тоз = (МК, I, 68), тоз = (МК, Ш, 443), той = МК, Ш, 262) - "туймоқ".

XIV асрнинг биринчи ярмидан бошлаб ў товушини й товуши оқиби чиқаради ва айрим ҳолатлардагина Хоразмийнинг "Муҳаббатнома" оида, "Нажуху-фародис"да, Лутфийнинг айрим ғазалларида й лашил билан ёнма-ён д лашил ҳодисасини учратил мумкин: адақ (Лутфий, 419) - "оёқ"; эзгу (МН, 1636) - "эзгу, яхши". Лекин ўзбек тили тарихида XIV асрнинг иккинчи ярмидан кейин ооф д ловчи тилда ёзилгани асар йуқ. Алишер Навоий ва ундан кейинги ёзувчилар асарларида й лашил ҳоким ҳолатни эгаллайди, ёски туркий ў ёса айрим сузлардагина э, с, т, д кўринишларида қотиб қолади. Ўзбек тили тарихида бўлган б, э, д, т товуш алмашиниши қолдиқларини хозирги ўзбек тилида ҳам кўриш мумкин: кетин (кейин - бирин = кетин жуфт сузида); эзгу; қудуқ (қийё.: қуйуқ (МШ, Ш, 188) - "қудуқ"; ю - ҳид; одоқ - "охир, сўнг"; ёзмоқ ва ёймоқ; тизгин (тий-фезлидан ясалган от).

4= §. в ва в товушлари туркий тилларнинг энг қадимги даврлари учун хос бўлмаган. Бу товушлар кейинги тараққиёт бошқичларида сузнинг ўрта ва охиридаги б ва ғ товушларидан ҳосил бўлган:

Қадимги туркий:	Ёский туркий:	Ҳозирги ўзб. тили:
саб (М., 418)	оав (ҚБ, 68)	оуз ¹
сөбин = (М., 420)	сөвин = (МК, I, 52)	сөвинмоқ
сув (М., 422)	сув (МК, Ш, 142)	сув ²
сөб (ДТС, 493)	сөв = (ҚБ, 80)	сөвмоқ

Яна қийё.: ағлақ (ДТС, 21) - "овлоқ"; қағур = (МК, II, 255) - "қовурмоқ"; қағун (МК, I, 388) - "қовун"; оағуқ (МК, II, 309) - "оовуқ"; қабат (Махмур, 623) - "қават", оабат (Махмур, 623) - "оават".

XI-XIII аср ёзма ёдгорликларида лаб=лаб ва лаб=тиш в товушлари араб ёзуви асосидаги ёзувда фарқланган. Лаб=лаб в, араб ти-

¹Қадимги саб оав ўзгаги ўзбек тилидаги совчи сузида сақланган.

²Сув сув ўзгагининг ғ ли кўриниши суғормоқ сузида сақланган.

да ва ёзувида булганидек, **و** (вов) ҳарфи билан берилган. Лаб=тиш **в** эва **ف** (фе ҳарфи устига икки қўшимча нуқта қўйиш билан) берилган. Лаб=тиш **в** талаффузини Комғарий лаб=тиш фе ва лаб=лаб в товушлари оралиғидадир, деб кўроатади. Унинг сўзларича, уша давр адабий тилида лаб=тиш **в** қоида булган ва айрим шеваларда лаб=лаб в билан алмашган. Ҳақиқатан ҳам, "Девону луғатит турк", "Қутадғу билаг", "Ҳисобатул-ҳақоийк" асарларида изчиллик билан **ف** ҳарфи ишлатилади. XIУ аордан кейин

ف ҳарфи умуман ишлатилмайди ва бу ҳодиса в ва **в** орасидаги фарқ фонологик эмао, балки фонетик булганлигидан, уларнинг бир фонеманинг турли кўриниши эканлигидан далолат беради. Шунинг учун шевалар аралашши натижасида в ва **в** товушларини аралаш қўллаш кенг тарқалган ва икки ҳарф билан бу кўринишларни ажратишга эҳтиёж қолмаган.

Эски ўзбек тилида в ва **в** кўринишлари булганми=йўқми деган саволга ёдгорликлар жавоб бермайди, лекин янги ўзбек тили даврида руоча сўзлар таркибидати лаб=тиш в вов ёкк бе (иккаласи ҳам лаб=лаб товуш) билан берилишини ҳисобга олсак (қиёс.: завут ва забут (О.У., 73) – "завод"), қипчоқ (ўзбек) шевалари таъбири остида лаб=тиш **в** лаб=лаб в билан сиқиб чиқарилганлиги ҳақида ҳудоса чиқариш мумкин.

XIX-XX аорларда ўзбек тилига байналмилал сўзлар куплаб кириб келганлиги сабабли ҳозирги ўзбек адабий талаффузида лаб=тиш **в** қайта тикланди.

5-§. х ундиши. Бу товуш ҳам туркий тилларнинг жуда қадимги даврлари учун хос эмас ва туркий сўзларда қ товушининг ўз портловчилигини йўқотиб, сирғалувчиға утиши (спирантизация) асосида ҳосил булган. қ нинг сирғалувчиланиши ҳозирги туркий тиллардан чуваш тилига хосдир. Ҳозирги туркий тиллардаги қ товушиға чуваш тилида мунтазам равишда х туғри келади: хура (Ср.гр, 180) – "қора"; хут (Ср.гр, 180) – "қат, қават". қ портловчининг сирғалувчи х га утиши эски туркий тилнинг айрим шеваларида ҳам учрайди: хайу (МК, Ш, 237) – "қю, қайси"; ханда (МК, Ш, 238) – "қерда"; хвз (МК, Ш, 238) – "қиз"; тахук такук (С., 157р) – "товуқ"; охта = (МК, II, 329) – "оиктамок"; охсын = (МК, I, 254) – "уқоинмоқ"; йахш (йақшк).

Туркий тиллар учун х товуши хос бўлмаганлиги сабабли қадимги эроний ва бошқа тиллардан олинган сўзлар таркибидати х

портловчи қ билан алмаштирилган – қаран (хитойча қа – "катта", муғулча хан– "хон") – "хоқон"; қатун (оғд, хватун) – хотун; қумару (КБ, 248), хумару (МК, I, 416) – эсдалик. Эски туркий ва эски ўзбек тилида х товуши арабча ва фороча оузлар таъсири оотида мустаҳкам урин олди. Лекин х ва ҳ товушларининг туркий тилларнинг қадимги даврлари учун хоо эмаслиги ҳозирги шеваларда ўз таъсирини кўрсатади. Бир қатор туркий тилларда, ўзбек шеваларининг кўпчилигида х ва х товушлари фарқланмайди.

6= §. ф ундоши. Бу товуш ҳам туркий тилларнинг дастлабки тараққиёт даврлари учун хоо эмас ва туркий оузларда б ва п товушларининг сирғалувчанлашиши ва в, в нинг жарангоёзланиши натижасида пайдо булган: тофрақ (Хам., 276); чолфан (АШ, II, 84) – "чулпон"; йафрақ (НИ, III, 309). Эски ўзбек тилида бу товуш арабча, фороча оузлар, ҳозирги ўзбек тилида эса, улардан ташқари, рус тили таъсири оотида ўзлашди.

7= §. ж товуши. Сирғалувчи ж эски туркий тилда фақат тақлидий оузлар таркибида кела олган: жағулла= (МК, III, 338) – "шарилламоқ". Эски ўзбек тилида сирғалувчи ж айрим фороча оузлардагина қўлланилган – мейган (НИ, II, 335); мужда (НИ, II, 355); аждар (НИ, I, 54), жанда. Шунинг учун сирғалувчи ж нинг эски ўзбек тилида ўзлашгани ҳақида гап бўлиши мумкин эмас. Бу товушнинг ўзбек тилида мустаҳкам ўрнашиши рус тилининг бевосита таъсири оотида бўлди ва шунинг учун айрим шеваларда журнал, жори, жанр каби оузлар қоршиқ ж билан – журнал, жури, жанр айра-тида талаффуз этилади.

8= §. н товуши. Сузнинг ўрта ва охирида кела оладиган бу товуш туркий тилларнинг энг қадимий товушларидан бири бўлиб, қаттиқ (ҳозирги ўзбек ёзувида нг билан берилади) ва юмшоқ (ҳозирги ёзувимизда нг) кўринишларга ага: тоңуз ; қоңуз; қоңур; қиңыр (МК, III, 374); тәңиз; кәңул; сиңил.

Туркий тилларда н товушининг урчиши, тарихий тараққиёти мураккаб масалалардан биридир. Турли шароитда н товуши н товуши сифатида оқланиши ҳам, н, г, й, г > в товушларини бериши ҳам, умуман тушиб қолиши ҳам мумкин: йалнуо (МК, I, 321) – "ёлғиз" (қиёс.: туркча: йалғыз); чоңқур (Ср. гр., 340) – чу-қур (қиёс. ўзб.: унқир=чунқир¹); тәрир= (ср. гр. 340) – тирга-

¹ қиёс.: оңур (МК, I, 110) – гор, чуқурляк.

моқ; сеңэк (НИ,Ш,141) – оуяк (< сейэк < сегэк < сеңэк);
он (МК, I, 185) – уймоқ; көнлэк (Лутфий, 391) – куйлак; отун
 (МК, I, 153) – утин; йаңак (С., 339р) – ёноқ.

н товуши тарихий тараққийет натижасида нафақат н, ғ, г товушларига буланади, балки уз ак ва қушимча чегарасида н ва ғ, ғ товушларининг бирга келишидан ҳам ҳосил булади: мэн+гэ > мэңэ ; сэн+гэ > сеңэ ; хан+гэ > хаңа. Шунинг учун бундай оузлар мэ=ңэ ва оэ=ңэ сифатида ҳам, тарихий морфологик булғиш асосида сэн=гэ , мэн=гэ сифатида ҳам бугинга ажратила олинган. Бу имкониятдан аруз вазни ҳоким булган классик шеъринтимизда жуда кенг фойдаланилган; мэңэ, оэңэ каби сўзларнинг биринчи бугини вазнининг қисқа бугинида келса, мэ=ңэ сифатида бугинга ажратилган.

9= §. м, р, л, н сонор товушлари, айрим тадқиқотчилар фикрича, сўзнинг бошида келмаган. Сўз бошидаги м энг қадимги туркий п товушининг жаранглашиши (б га утиши), б нинг сўз бошида м га утиши натижасида пайдо булган. р, л товушлари билан бошланувчи туркий сўзлар зоа жуда оз. Шунинг учун р билан бошланувчи айрим арабча ва русча сўзлар олдида илова (протетик) унли товуш пайдо булади. Бу ҳодиса, айниқса, қипчоқ группа тилларида кучли – урус; уруза; нраҳмат; вьрьс (а. рьзк – кунлик овқат, насыба).

Сўз ва бугин охирида келган р, л, н сонорларининг муҳим хусусияти шундаки, бу товушлар талаффузда тез=тез тушиб қолади: татлақа (МК, I, 447) – "тотларга"; кэлэдир > келади; боса (Махмур, 616) – "булса", қбоа (Махмур, 617) – қилса; бомақ (Завқий, 252) – булмоқ; барай > барайи (ҚБ, 942) – барайин; қансу (XIII, 135) – қансун – қонсин.

10= §. қ, к, г, ғ товушлари туркий тилларнинг энг қадимги товушларидан булиб, сўзнинг бош, ўрта ва охирида кўп ишлатилади. Қадимги туркий ёзувда бу товушлар қатъий фарқланади, араб алифбоси асосидаги эски ўзбек ёзувида қ ва ғ фарқланиб к ва г ёзувда бир=бирдан фарқланмайди. Лекин Махмуд Қошғарий эски туркий тилда к дан бошқа яна битта товуш – жарангли ғ борлигини таъкидлайди.

Эски туркий тилнинг фонетик хуосусиятларидан бири шундаки, сўз охиридаги ғ ва ғ товушлари жарангсизланиб, к, қ га утмайди ва уз жаранглилигини сақлайди: тирит; билит. Айрим ҳолларда сўзнинг охирида жарангли ғ, ғ ёки жарангсиз к, қ инг ке-

лини оўз маъносини фарқлайди. Жумладан, Кошғарий бир неча жойда таъкидлаб ўтадики, =дығ (=лиг) =дуг (=луг) қўшимчаси бирор белги ёки нарсага эга эканлик маъносидаги сифат ясаydi, =лик (=лик) =дук (=лук) қўшимчаси эса турли маънодаги отлар ясаydi: этақлик (МК, I, 167) – этақлик, этақка мўлжалланган мата; этақлиғ (МК, I, 167) – этағи бор, этақли. XIII ва кейинги асрларда оўз охирида жарангли г, ғ ва жарангсиз к, қ аралаш қўлланади. Бу ҳолатни Мирза Маҳдихон ўзининг "Санг лоҳ" луғатида жуда катта утатлик билан – оўз охирида ғайн ва қоғ ҳарфларини бир-бирига қўшиб уоули билан беради: اتماق утмақ (ғ) (С., 58в) – ютмоқ. Шунинг учун эски ўзбек тили ёзма ёдгорликларида сарығ/сарық; тағ/тақ формалари барабар қўлланади.

Ҳозирги ўзбек тилида оўз охиридаги г, ғ йезиқлик билан к, қ га утади. Ҳозирги ўзбек адабий талаффузида ўртоқ, ўроқ каби оўзларнинг охирида жарангли ғ билан талаффуз этиш мана шу г~қ алмашинуви таъсирдир.

Эски ўзбек тилида оўз охиридаги ғ, г кейин қўшимчанинг бошида қ, к товушлари ҳам келиши мумкин: тағқа, лекин бу ҳодиса, эски ўзбек тилида эски туркий тилда бўлганидай, қатъий қонуният эмас ва тағқа/таққа шакллари барабар ишлатилади.

Иккинчи томондан, қўшимчаларнинг бошида келган қ, к товушлари икки унли орасида ёки сонор ва жаранглилардан кейин жаранглилашмаслиги ҳам мумкин: данақа (БЛ, 51а); уйқақ (БЛ, 72а); салқай (БЛ, 59б); хўлаллиққа (БЛ, 72а) – ҳилолига.

Ўғуз гуруҳи тил ва шеваларида оўз охиридаги ғ, г тор унлилардан кейин тушиб қолади. Кошғарий бу ҳодисага ҳам таъкидотчилар диққатини жалб этади (МК, I, 69). Ҳозирги ўзбек тилида ҳам айрим оўзлар ўғуз кўринишида (охирги ғ, г тушиб қолган формада) этиб келган: қуйи (қийо.: қуйуқ); сифат ясовчи =дығ/=дыг қўшимчасининг =ли га утиши.

Қипчоқ шеваларида оўз охиридаги ғ, г йезиқлик билан в га утади. Бу ҳодиса ҳам ўзбек тилида анчагина тарқалган – бузав (С., 134р) – бузоқ. Жумладан, XI асрда сифатлов ва ҳаракат номи ясовчи =ғ (=г) =вг⁴ қўшимчаси =в =ув га утган: барығ (МК, I, 63) – борув; йазығ ёзув. Жуда кўп ҳолатларда оўз охиридаги ғ, г нинг икки хил тараққиёт йули – ҳозирги ўзбек тилида к, қ га утиши ва, қипчоқ шевалари таъсири остида =в (=ув) га утиши – оўз формалари ва маъноларини фарқлаш вазифасини утай ботилади:

чвзвг — чизув (ҳаракат номи)
 — чзизқ (от)

қвшлағ — қишлоғ (ҳаракат номи)
 — қишлоқ (от, жой номи)

Қўшимчаларнинг бошида келган қ,к,ғ, г товушлари ўғуз группа тил ва шеваларида мунтазам равишда тушиб қолади — барған — баран; башьмға — башима; барғунча — барынжа. Қўшимчаларнинг бу хил кўринишидан ўзбек классик поэзиясида жуда кенг фойдаланилган, чунки унли товуш билан бошланувчи қўшимчаларнинг ўғуз кўриниши ўзидан олдин келган ёшиқ (ва аруз қоидаси буйича чүзиқ) буғинни очиқ (аруз қоидаси буйича қисқа ҳам, чүзиқ ҳам була оладиغان) буғинга айлантириш воситаси сифатида хизмат қилган.

Туркий тилларда х товушининг пайдо булиш масаласини кўриб утиш жараёнида буғин ва оғуз охиридаги к нинг сирғалиши натижасида х га утиши ҳақида гапириб утган эдик. Ҳозирги ўзбек тилида ҳам, ўзбек шеваларида ҳам қ нинг х га утиш ҳоллари кўп учрайди — тоқта = (Дугфин) — тухтамоқ; эхтик — эхдик (Р., 266); тоқсан, чехте (Р., 276).

¶1= §. Мъълумки, араб тили талаффузи ва ёзувида 2 хил т, 3 хил о, 4 хил з, 2 хил ҳ, чуқур ва оаёз бугиз портловчилари айн ва ҳамза товуш ва ҳарфлари бор, эски ўзбек ёзуви эса арабча сўзлар араб ёзувида қайсиси т, қайси з ва ҳ.к. билан ёзилса, туркий ёзувда ҳам шундай ёзишни талаб қилган. Ёзувда се, ҳои хутти, зод, сод, зод, то, зо, айн, ҳамза ҳарфлари ишлатилса ҳам, талаффузда улар фарқ қилинмаган ва бу товушлар эски ўзбек тилига ўзлаштирилмаган, айн ва ҳамзалар билан ифодаланувчи товушлар эски ўзбек тилида талаффуз этилмаса-да, шеърятда портловчи ундош сифатида ҳисобга олинган, бу товушлар билан тугалланган оғузларга туркий қўшимчаларнинг ундошдан кейин келадиган кўриниши қўшилиб келган. Кейинги хусусият ҳозирги ўзбек адабий тилида ҳам сақланган: толе — толейим; матла — матлан;

манба – манбай. Лекин ҳозирги даврда бу хусусият аста-секин йўқолиб бормоқда: тамаим – тамам каби шакллар ёнма-ён ишлатилмоқда.

Қишқоқ группаси тилларида (айниқоа, татар тилида) икки унли ва сўз бошида келган айн ва ҳамза изчиллик билан ғ, г товушлари орқали берилади: тот. Ғайша – "Ойша"; Ғалъм – "Олим". Ўзбек тилининг айрим шеваларида ҳам бу уриндаги айн ва ҳамза энгил ғ билан берилади: дуғо – "дуо"; соғат – "соат".

Ҳозирги ўзбек ёзувида ёпиқ бугин ва ундошлардан кейин келиб тусилган бугин ҳосил қилувчи айн (ва баъзан ҳамза) ʼ белгиси билан берилади ва талаффузда энгил портловчи қушимча ундош товуш билан берилади: маълум; маъбуда; таъбир; таълим; масъул; машъум. Талаффузда ёпиқ бугин ҳосил қилувчи ʼ купинча туширилиб, ундан олдинги унли оал чўзиқроқ талаффуз этилади: малум; мабуда; талим, яъни кейинги чўзиқлик ҳосил бўлади.

Икки унли (бугинлар чегарасида) уртаоида келган айн ва ҳамза ёзувда берилмайди, лекин ўзбек адабий тили талаффузи бу икки унли орасига қушимча й товушини киритишга йул қўймайди: табиат; сановат; каноят; қоинот.

12- §. XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб руо тилидан ўзбек тилига кўплаб сўз ва терминлар кириб кела бошлайди. Руо тилининг ўзига хос ундошларидан булмиш ц ва ш эоки ўзбек ёзувида турлича берилар эди. Сўз ва бугин бошада келган ц ва ш, о ва ш билан, икки унли уртаоида келган ц – то, ш эоа шч билан берилган: рийаксийа (О.У., 198) – "реакция"; оэкоийа (О.У., 313); ревалутоийа (О.У., 195); сатовийал (О.У., 205); оирк (О.У., 215); памашчик, йашчик (О.У., 98-99); избошчик (О.У., 237).

Ҳақат битта оуэ таркибида руоча ц ўзбек тилида ч билан берилган – руоча царь – чор (чор Россиянои, чоризм – царизм).

1940 йилдан кейин руо алифбоси асооидаги ўзбек ёзувига утилди, алфавитга ц ва ш ҳарфлари қабул қилинди¹ ва бу қоршиқ товушларнинг талаффузи ўзбек тилида ўзлашди.

13- §. Руо тилидаги ундошлардан й, ч, ш ундошлари ҳамиша кмишоқ, ш, ж, ц ундошлари ҳамиша қаттиқ бўлади. Қолган барча ундошларнинг қаттиқ-кмишоқлиги, аосоан, мустақил фонемаларни

¹ ш ҳарфи ўзбек алифбосидан кейин чиқарилди.

ташкил этади. Юмшоқ ундошлардан кейин сўз ва бугин охирида Ъ, бугин бошида ва уртасида эса а, о, э, у, Ы ҳарфлари урнида я, ё, ю, е, и ҳарфлари ёзилади: а, о, у, Ы ва Ъ олдин келган барча ундошлар қаттиқ бўлади. Руча=байналмилал сўзларнинг бу хил имлоси (сўз охирида дь урнида д ёшидан ташқари) ўзбек имлосида тўқ оқланган, лекин талаффузда қаттиқ ва юмшоқ ундошларни фарқлаш ҳали мустаҳкам урнашмаган. Руча=байналмилал сўзлардаги ундошлар ўзбек нутқида оралик сифатида талаффуз этилади.

14= §. Эски туркий, айниқса, эски ўзбек тили ундошларини ҳозирги ўзбек тили ундошлари билан солиштириш шуни кўрсатадики, ўзбек тили тарихида ундошлар кескин сират ўзгаришларига учрамаган. Ундошларга оид ўзгаришлар, асосан, янги ундошларни ўзлаштириш ва товуш алмашинишлари билан чегараланади, бу эса ўзбек тили тарихида ундошлар унлилардан кура барқарор бўлган деб хулоса чиқаришга имкон беради.

ТОВУШ АЛМАШИНУВЛАРИ

1= §. Ўзаро қариндош тилларни (ёки турли давр тилларини) қиёолаганда, бир тилдаги маълум бир ўзақдаги товушларнинг иккинчи бир тилда бошқа товушлар билан алмашинишга товуш алмашиниши дейилади. Мас.: улдүз - йүлдүз - жүлдүз - йүлдүз - йилтүз - йилтүр-жилтүр (Ср.гр., 303). Бу сўзда сўз бошидаги й, ж ва ноль товуш (товушнинг умуман йўқлиги, туриб қолиши), у ва в, д, т, р, з товушлари ўзаро алмашинган. Алмашиниш: на-тижасида турли тиллар ёки турли давр тилида бир сўзнинг (ёки қўшимчанинг) турли фонетик куринишлари ҳосил бўлади. Чунончи, юқорида келтирилган сўзнинг маъноси бор: "осмон жисми" - юлдүз, лекин фонетик куринишлари турли тилларда турлича; бу фонетик куринишлар сўзлардаги товушларнинг алмашиниши натижасида ҳосил бўлган.

Тиллараро товуш алмашинуви икки хил бўлади:

- 1) мунтазам товуш алмашинуви;
- 2) жузъий (қатъий қонуниятга бўйсунмаган) товуш алмашинуви.

Тиллараро мунтазам товуш алмашиниши товушларнинг юс келиш қонуни деб аталади.

Туркий, жумладан, ўзбек тили тарихида ҳам товуш алмашини-

нунининг ҳам ҳар иккала турини кўриш мумкин.

2= §. Мунтазам товуш алмашинуви деб бир тилдаги маълум бир уриндаги товушнинг иккинчи бир тилда мунтазам равишда бошқа бир товушга мос келишига айтилади. Мунтазам товуш алмашинувлари маълум озулар доираси билан чекланмай, маълум товушнинг аниқ бир уриндаги ҳолатига тегишлидир. Тиллараро товушларнинг мос келиши қонунининг намуналари билан "Унлилар ва уларнинг тараққиёти" бўлимида қисман танишиб ўтган эдик; 3= чизмада умумлаштирилган ҳозирги ўзбек, эски ўзбек ва эски туркий тиллардаги унли товушларнинг бир-бирига ўтиши товуш мос келишининг намуналаридандир. Мазкур чизма асосида бу тиллар орасида бир неча товуш мос келиши қонунларини кўришимиз мумкин. Чунончи:

1. Ҳозирги ўзбек адабий тилидаги товуши эски ўзбек ва эски туркий тилда а нинг бир фонетик кўринишига мос келади (теокари ҳукм, яъни "Эски туркий а ҳозирги ўзбек тилида о га ўтади", дейиш нотўғри);

2. Қадимги туркий э ҳозирги ўзбек тилида оузининг биринчи бўғинида ўрта кенг э га мос келади (теокари ҳукм: "Ўзбек тилидаги э қадимги туркий э га мос келади", дейиш нотўғри, чунки ўзбек тилидаги ўрта кенг э қисман э дан, қисман эоа й ва и дан келиб чиқади).

Шундай қонуниятларни ўзбек тилидаги и, у, ў, а товушлари учун ҳам очиш мумкин ва булар 3= чизмада яққол кўришиб турибди. Туркий тилларни қиёсий-тарихий ўрганиш асосида ундошларнинг тиллар ва тил группалари орасида мос келиши бўйича бир неча қонуниятлар очилган. Булардир айримлари билан (чунончи, эски туркий тилдаги тил-тиш э нинг эски ўзбек тилида й га мос келиши, эски туркий тилда оуз охиридаги г, ф нинг ҳозирги ўзбек адабий тилида жарангсиз к, қ га мос келиши кабилар билан) юқорида танишган эдик.

Ўзбек тили тарихи учун аҳамиятли бўлган ундошлар мос келишининг бошқа қонунларидан айримлари устида тўхталиб ўтамиз:

1. Қарлук ва қипчоқ группа тилларида оуз бошидаги жарангсиз т ва к товушларига ўғуз группа тилларида жарангли д, г товушлари мос келади: ўзб.: тош; кел-; озарб.: даш; гэд.

Шунинг учун қарлук группасига кирувчи ўзбек тилида д товуши билан бошланувчи туркий озулар (тақлидий озулардан ташқари) оаноқли бўлиб, улар д ли кўринишда ўғуз шевалари таъсирида

қяриб келган, уларнинг купчиляги эоки туркий тилда т ли кури-
 нишда учрайди: де= // те= (МК,Ш,285); дала - тала (ДТС,528);
денгиз - теңиз (МК,Ш,374); дунг - тоң (МК,Ш,368).

Шунга ухшаш ҳозирги ўзбек адабий тилида г билан бошланувчи
 муостақил маъноли туркий оулар санокли.

2. Қарлуқ группа тилларида оу бошида келган й товушга
 қипчоқ группа тилларида ж товуши туғри келади, уғуз группа
 тилларида эоа бу й тор унлилардан олдин ҳамиша, кенг унлилар-
 дан олдин қупинча тушиб қолади: Йълан (МЛ,119) - қоз. жвлан -
 турк. ьлан; ўзб. юддюз - қоз. жуддюз - озарб. уддус. Шундай
 қонуният мавжудлиги оабобли ҳозирги ва эски ўзбек тилларида
 ж билан бошланувчи туркий оулар куда оз ва улар қипчоқ шева-
 ларининг таъоври дэб баҳоланиши мумкин: жав (ШН) - "ёв"; ўзб.
жар (қийё.: ёр=; йар (МК,Ш,150) - "жар, чуқур"; жун (қийё.:
юн); жўна = (қийё.: йунал=).

Сўз бошида й товушли оуларнинг бир қисми ҳозирги ўзбек
 тилида уғуз курунишида, яъни й товушисиз етиб келган -

Ҳозирги ўзбек тилида:

илин

илиқ

илик

узук

Ёдгорляклар тилида:

Йълан (МК,Ш,36)

Йъльвг йъль (МК,Ш,211)

йилиг (МК,1,102)

йўзук (МК,Ш,26)

Эски ўзбек тилида ҳам оу бошидаги й нинг тушиб қолишани
 тез=тез учратиш мумкин: илик (НИ,II,26); илдирям (МЛ,112);
ут= (МЛ, 114) - "ютмок"; илтира= (НИ,II,31) - йилтирамоқ.

3. Қипчоқ группа тилларидаги оу бошидаги м га уғуз груп-
 па тилларида б товуши туғри келади, қарлуқ группа тилларида
 ҳам м товуши купчиликни ташкил этади: ўзл.: мен; манг; мунг;
мин=; турк. бэн; бин=; бин; бун; бин=. Эски ва ҳозирги ўзбек
 тилларида бир қатор оулар уғуз курунишида б товуши билан
 келган: бурун; қоз. мурун (қийё.: Мурунтав); ушбу - ушму (БН,
 276); мунун (XIII); мунда (XIII,136) - бунинг, бунда⁴.

Қарлуқ, қипчоқ, уғуз группа тилларида ундолларнинг мос
 келиши хақида юқорида санаб ўтилган ҳар учала қонуният ҳам
 туркий тилларда қадимги даврлардан бери мавжуд ва улар эски
 туркий адабий тил билан қипчоқ ва уғуз шеваларига нисбатан
 XI асрдаёқ Маҳмуд Қошғарий томонидан қайт этилган ва ёрқин

мисоллар ёрдамида изоҳланган (МК, I, 65-69).

Қарлук, қипчоқ, ўғуз қабила ва уруғлари узоқ замонлардан бери аралаш яшаганлари учун эски туркий тилда ҳам, эски ва ҳозирги ўзбек тилларида ҳам ҳар учала группа тиллари орасидаги товушларнинг моо келиши асосидаги ўзаро алмашинишини кўпми-озми учратиш мумкин.

3= §. Жузьий (онда=сонда учрайдиган) товуш алмашинувида қатъий бир қонуниятни топиш қийин. Мас., ўзбек тилидаги йиғламоқ фезли ўғуз тилларида ағла= шаклига эга. Агар ўғуз группа тилларида қарлук группа тилларидаги оуз бошидаги йнинг тушиб қолиши қатъий қонуният бўлса, унинг ага моо келиши қонуният эмас, балки жузьий ҳодисадир. Шунинг учун жузьий товуш алмашинувини урганганда, товушлари тиллараро алмашинадиган узақ ва қушимчаларнинг тўлиқ рўйхатини келтириш билан чегараланилади.

Ўзбек тили тарихида кенг тарқалган айрим жузьий товуш алмашинувлари устида тўхталиб ўтамиз:

I. Кенг ва тор унлиларнинг ўзаро алмашинуви. Бунда икки ҳолатни кўриш мумкин:

A. Узақда кенг ва тор унлиларнинг алмашинуви: йаланн (МК, III, 383) - "яланн"; каби (Лутфий, 382) - "каби"; йиғач (МК, III, 15) - "ёғоч"; олга - қиёо.: ил-гари; асру (НИ, I, 130) - урру (НИ, III, 299); асрук (МК, I, 129) - уррук (НИ, III, 299) - маот; бозук (МК, II, 366) - буук; қарға= (МК, III, 304) - қирға= (МК, II, 33) - қарғамоқ; отук (БЛ, 246) - этук; отмэк // этмэк (С., 30в) - нов; обук // обук (С., 93р) - хўрознинг тожиси; түшүк (БЛ, 50а), тәшүк (С., 195р.)

Кенг ва тор унлиларнинг оуз ўзагида алмашинуви анча кенг тарқалган ҳодиса бўлиб, фақат Қошғарийнинг "Девон"идагина 20 га яқин сўзда а - ы алмашинувини учратиш мумкин: бачир (МК, I, 352), бвчгас (МС, I, 427) вьда; чагвр (МК, I, 343) - чвгвр (МК, III, 344); танча= (МК, III, 318) - твнчв= (МК, III, 318) - айнимоқ.

B. Қушимчалар таркибида кенг ва тор унлиларнинг алмашинуви: чиқиш келиши шакли XI-XIV асрларда $=твн^4 = днн^4$ ва $т = тан^2 = дан^2$ билан ясалган: йавлақтан (МК, I, 187) - ёмондан; атгвн (МК, II, 20) $\neq$ отдан; ҳозирги замон равишида $=а^2 = йа^2$ ва $=н^4 = йн^4$ қушимчалари билан ясалади: қура қордум (МК, III, 238); улғвзу (МК, II, 311) - улғая; фезлнинг ҳозирги келаси замон шакли $=ар^2 = вр^4$ қушимчаси билан ясалади: ачар (МК, III, 252); қавушур (МК, II, 113); орттирма нисбат қушимчалари $=ар^2 = вр^4$ (кетәр= (МК, III, 204) - кетмизмоқ; батур=

(МК, II, 76) – ботирмоқ), =Ғар⁴ Ғур⁴ (тк р=(МК, I, 231) – уткармоқ); =қаз⁴ =Ғаз⁴ (утказмоқ; тирғазмоқ) кўринишларда, яъни кенг унли билан ҳам (=ар; =Ғар; =қаз), тор унли билан ҳам (=вр; =ғур; =қғз) кела олади.

Туркий тиллар тарихининг тадқиқотчилари фёъллардан от ва сифат ясовчи =ак² ва =ык⁴ (=вр⁴), =Ғын⁸ ва =Ған⁴ сифатдош қўшимчасини, =Ған⁴ сифатдош қўшимчаси ва =ғунча равишдоши таркибидagi =ғун² ни тарихан бир деб тахмин қилдилар. Умуман, ундидан иборат бўлган ёки унлиси икки ундош орасида келган қўшимчаларнинг барчасида кенг ва тор унлиларнинг алмашинуви кўриш мумкин (Мас., жуда кенг қўлланадиган =дир (=тир) орттирма нисбат қўшимчаси "оғдармоқ" фёлида =дар тарзида қўлланади).

Туркий тилларда кенг ва тор унлиларнинг ўзаро алмашинуви масаласида хилма=хил ва қарама=қарши фикрлар баён қилинган, лекин бу масала ҳали узиб=кесил ҳал этилмаган. Купгина тадқиқотчиларнинг тахминича, жуда қадимги даврларда туркий тиллар ва шевалар кенг унлили ва тор унлиларга бўлинган. Энг қадимги шеваларнинг ўзаро аралашуви натижасида ўзак ва қўшимчаларда кенг ва тор унлиларнинг жузъий алмашинуви ҳодисаси рўй берган. Бу фикрни, қисман, ҳозирги туркий тилларнинг маълумотлари ҳам, қадимги тадқиқотчилар ҳам тасдиқлайдилар. Жумладан, ҳозирги қипчоқ (татар, қозоқ, қорақалпоқ ва б.) группа тилларида умум-туркий кенг э сўзнинг биринчи бўғинида тор и га ўтади: мэн – мин; н бэш – бис. Маҳмуд Қошғарий эса эски ўғуз шеваларидан бири ҳақида шундай ёзади: "(Ўтган замон фёлини ясашда) турклар д ҳарфини касра қилиб бардым дейдилар. Бу қоидага (адабий тилга – Ҳ.Н.) мувофиқдир. Ўғуз ва бошқалар д ни Ғатҳа қилиб бардам дейдилар; бу қоидага тесқаридир... аргулар бардум, кэ ддум дейдилар" (МК, III, 153).

Бу ҳодисанинг сабаби нима бўлмасин, туркий, жумладан, ўзбек тили тарихида ўзак ва қўшимчалар таркибида кенг ва тор унлиларнинг ўзаро алмашинуви кенг тарқалган ҳодиса эканлигини қайд этмаслик мумкин эмас.

4- §. й – н ундошларининг алмашинуви сўзнинг охири ва баъзан уртасида саяоқли сўзлар таркибида учрайди. Қадимги туркий тилда бўлган ута юмшоқ нь товуши бугун охирида баъзан н га, баъзан й га ўтади: чыған (МК, I, 67) – чығай (НИ, III, 442); й – н алмашинуви қолдиқлари ҳозирги ўзбек тилида қай сўроқ олмайи

якки шаклда: қай ва қан шаклларида сақланган - қайои, қай бири; лекин, қандай, қанча.

5= §. р - э, р - э алмашинуви узак ва қўшимчалар таркибида учрайди. Умумтуркий э нинг р га утиши чуваш тили учун мунтазам қонуниятдир. Узбек тили учун эва бу ҳодиса жузъий ҳисобланади: тэгүр = (МК, П, 88) - тегизмоқ; утқармоқ - утказмоқ; битқизмоқ - битқармоқ; чиқазмоқ - чиқармоқ; қутқармоқ - қутказмоқ; етқармоқ - етказмоқ.

Ҳозирги узбек тилида ҳам, эски узбек ва эски туркий тилларида ҳам =ар =вр⁴ қўшимчаси билан ясаладиган замон шаклининг булишсиз формаси =маз² =мао² билан ясалади: келар=келмао (келмар урнида. Қиёс. озарф. гелмәр - келмайди).

р - э алмашинуви фақат от ва оифатлардан феъл яоовчи =ар² =аз² =ай² таркибида учрайди: қарар = (МК, П, 81) - қораймоқ; сарғар = (МК, П, 218) - сарғаймоқ; эрэз = (МК, П, 214) - вояга етмоқ.

6= §. ч - о - ш алмашинуви, асосан, оғз ўзғида учрайди. Бунда ш товуши кўпинча қарлуқ группа тилларида хоо бўлиб, с, ч товушлари қипчоқ гуруҳларида хоо - оучик (МК, I, 387) - чучук; сиз = (БЛ, 62а) - чизмоқ. с - ч алмашинуви ҳозирги узбек шеваларида ҳам кенг тарқалган: ооч - чеч - чеч; оочмоқ - чечмэк (Р., 246); сўшүрг - шишүрг (Р., 246).

7= §. Ундоларнинг бу типдаги товуш алмашинувлари узбек тили тарихида жуда кўп турларда учрайди. Ҳозирги узбек шеваларида учрайдиган ва В.В.Решетовнинг "Узбекокий язык. Часть I. Введение. Фонетика (Тошкент, 1959)", В.В.Решетов ва Ш.Шоабдурахмановларнинг "Узбек диалектологияси" китобларида қайд этилган деярли барча товуш алмашинувларини эски ёзма ёдгорликларда ҳам учратиш мумкин. Ҳозирги шевалардаги бу товуш алмашинувлари турли фонетик ҳодисалар, қадимги даврлардаги тиллар ва шевалараро мунтазам товуш моо келин қонуниятларининг таъсири бўлиб; шева ва тиллар аралашиб кетганлиги осабли турли шева хуоусиятлари аралаш ҳолда қўлланила бошлаган.

ЎЗАК ВА БЎҒИННИНГ ФОНЕТИК ҚУРИЛИШИ

1= §. Туркийшуносликда узак вақтлар давомида туркий узак ва қўшимчалар уч товушли бўлиб, туюлган ва ёшиқ бўғинли, яъни СГС ("ундош (ооғлаонъ) + унли (глаонъ) + ундол (ооғласонъ)") тарзида тузилган деген тахмин ҳужумрон бўлиб келди.

Лекин совет туркийшуносларининг кейинги даврларда олиб борган **Чукур** этимологик изланишлари бу фикрнинг қанчалик асосли эмаслигини кўрсатди. Энг қадимги туркий ўзак ва қўшимчалар бир унли товушдан (яъни Г структурала), унли+ундошдан, ундош+унлидан, ундош+унли+ундошдан ва, ниҳоят, ундош+унли+ундош+ундошдан (ГСС) иборат була олиши ёрқин далиллар билан исботланди.

Тарихий изланишлар шуни кўрсатдики, энг қадимги туркий ўзақларнинг купчилиги Г, ГС, СГ қурилишига эга ва ГС, ГСС, ГСС қуриладиган ўзақлар жуда оз. ГСС ва ГСС типдаги ўзақларда охиридан иккинчи ундош ўрнида, асосан, р, баъзан бошқа оонорлар, сирғалувчилар кела олади: а - ўйламоқ; ет - ақл; тэ - демоқ; орт - олов, қол, таш, қврқ, уст, аст, анд. Лекин энг қадимги ёзма ёдгорликларда қайд этилган даврдан ҳозирги кунгача туркий туб оўзлар купинча СГ қурилишига эга: узб.: қул, куп, кўз, бош, юк, бир, беш ва ҳ. СГ қурилишли ҳозирги тил нуқтаи назаридан туб деб ҳисоблаш бу оўзларнинг тарихий жиҳатдан бўлинмаслигига далил була олмайди. СГ қурилишли ўзақларда кўпгина ҳолатларда охириги ундош тарихан морфологик элемент ҳисобланади. Маюалан, ҳозирги ўзбек тилида синмоқ, боғламоқ, сон оўзларининг ўзақлари син, боғ, сон бўлиб, булар туб саналади. Лекин тарихий нуқтаи назардан уларни туб деб бўлмайдди. Чунки син оўзининг ўзаги - сы (МК, II, 266) - "синдирмоқ", боғ оўзининг ўзаги ба (МК, III, 265) - "боғламоқ" сон оўзининг ўзаги эса са (МК, III, 265) - "санамоқ" бўлиб: син, боғ, сон оўзларидаги охириги ундошлар тарихан морфологик элементлардир (=н - ўзлик=мажҳуллик, =ғ ва =н эса феъллардан от ясовчи қўшимча). Бу қўшимчалар қадимги ўзак таркибига сингиб (содаланиб), унинг билан яхлит бир бутунликни, янги ўзакни ҳосил этган. Янги ўзакда қадимги ўзакнинг фонетик қурилиши ҳам ўзгарган.

Юқорида ўзак (туб оўз) сифатида кўрсатилган уст, аст оўзларини ўз таркибига қадимги урин=жуналиш қўшимчаси =ра ни олган ўзра ва асра оўзлари билан солиштирсак, уст, аст оўзларининг қадимги ўзаги ус, ас эканлигини билиш қийин эмас, демак, уст, аст оўзларидаги иккинчи ундош т бирор морфологик кўрсаткич бўлиб чиқади. Содаланиш натижасида ГС қурилишли ўзак ГСС қурилишига айланади.

"Ўзак + қўшимча" таркибли оўз формалари ёки ясама оўз-

ларда узак билан қўшимча орасидаги чегара йўқолиб, уларнинг бир бутунлики, яхлит бир янги узакни ҳосил қилиши морфологик соддалашиш дейилади. Туркий тиллар тарихида узакнинг фонетик қурилишини кескин узгартирган ҳодиса товуш ҳодисалари булмай, морфологик соддалашиш ҳодисаси бўлди. Соддалашиш натижаида оуз узагининг тузилиши кескин узгарди. Шунинг учун кўпгина СГС, ГСС, СГСС ва ҳ. Қурилишли узакларда иккинчи, учинчи ундошлар тарихан морфологик кўрсаткич бўлиши мумкин.

2 §. Араб, форс сўзлари эски туркий тилга қўллаб кириб келган бўлса-да, узак тузилишини батамом узгартира олмайди, чунки араб ва форс тилларида ҳам бўғин бошида ундошлар тизмаси келавермайди. Лекин СГСС қурилишли қўллаб форсча сўзларнинг кириб келиши туркий СГСС қурилишли бўғинларда оифат узгарishiга имкон берди. Туркий СГСС қурилишли бўғинларда охиридан иккинчи ундош сонор (асооан, р, л, н) ва сирғалувчи о бўлса, форсча сўзларда бу ҳолатда х,х,ш,ф товушлари ҳам кела бошлади: бахр, бахт, оиришк, кўшк, муфт. Эски туркий тилда ва, айниқ-оа, эски ўзбек тилида СГСС типидagi бўғинларда охиридан иккинчи ундош урнида портловчи ундош келишига форс тили эмас (чунки форс тилида ҳам бу тилдаги бўғин жуда ое ва, асооан, бр тизмаси учрайди: бабр; абр), балки араб тили таъсир этди. Қизиғи шундаки, араб тилининг ўзида на бўғин бошида, на бўғин охирида ундошлар тизмаси кела олади, лекин арабча қадрун, оабрун, нақдун, набзун, рақоун, табдун каби сўзлардан =ун бош келишик қўшимчаси олиб ташлангач, эски туркий ва эски ўзбек тилида СГСС қурилиш ҳосил булади ва шундай ўзлашади. Бўғин охирида "портловчи + сирғалувчи" тизмаси туркий тилларга хоо эмаслиги сабабли бу икки ундош орасига кўпинча киритма тор унли қўйилади: оабур (МН, 296 б); шўкур (АШ, II, 95). Ҳозирги ўзбекча талаффузда қадр, оабр, рақо, шўкур каби шакллар учраши ҳам шу ҳодиса билан боғлиқ.

Арабча сўзларда бўғин охирида нафақат "портловчи + сирғалувчи", балки "портловчи + портловчи" ундошлар тизмаси – кўш ундошлар (геминантлар) ҳам кела олади. Эски ўзбек ёзувида кўш ундошлар ёзувда битта ундош билан берилганлиги сабабли, улар ёзувда ўз ақоини топмайди ва фақат бўғиннинг қисқалиги-га ишора ҳисобланади. Лекин кўш ундош билан тугаган бундай сўзларга унли билан бошланувчи бошқа қўшимча қўшилганда, кўш

ундош тикланади: хуб - мухаббат - хуб=бул=ватан - ватан ишқи;
хак - хак=киндо - киши хақи; раб - раббона.

3= §. Русча оузлар бугин тузилишининг туркий, арабча, форсча=тожикча оузлар бугин қурилишдан кескин фарқи уларнинг бугин бошида ундошлар тизмаси келиб, ССГ, ССГС қурилишли бугин ҳосил қила олади. Бу тиздаги бугин туркий тиллар учун хос булмаганлиги сабабли XIX асрнинг иккинчи ярмидан XX асрнинг 30=йилларигача ССГ, ССГС қурилишли бугинларнинг бошида илофа (протетик) и, у ёки икки ундош орасида киритма (эпентетик) и, у, а ундилари пайдо булар эди. Натижада ССГС ва ССГ туридаги бугин ГС=СГС ёки СГ=СГ каби икки бугинга ажралар эди. Бу ҳодиса зоки ўзбек ёзувида нашр этиладиган газета ва журналларда изчиллик билан ақо эттирилган: исписка; устал; исшот (счет); оурук (орок); оиниф (барча мисоллар О.У. дан). Бу ҳодиса айрим оузларда ҳозирги ўзбек тилида ҳам оқланган - каравот (кровать).

XХ аср бошларида газета ва журналларда русча оузларни "туғри" ёзишга (араб графикаси бера оладиган имкониятлар доирасида, албатта) интилиш бошланади - пракурор, прафисур; бриллиант; скрипка (О. У., 202-203). Лекин "туғри ёзиш" талаффузга, айниқса, рус тилини билувчилар сони санокли бўлган ҳолатда қандай таъсир этганлиги ҳақида маълум бир ҳулоса чиқариш қийин ССГ, ССГС туридаги узаклар ва бугинларни ўзбек адабий нутқида илова ва киритма унлиларсиз талаффуз этиш 40= йилларда қанда сифатида қабул қилинди ва ҳозирги кунда улар ўзбек адабий талаффузида узлашди деб айтиш мумкин.

4= §. Сўзни бугинларга ажратишда туркий тилларда умумий қонуният мавжуд - сўзнинг морфологик бўлиниш хусусиятларига қарамай, куп бугинли оузларда иккинчи ва ундай кейинги бугинлар тусилган бўлиши керак. Шунинг учун ГССГ, СГ СГ, СГСГС ва ҳ. каби купбугинли оузлар ГС=СГ, СГ=СГ, СГ=СГС каби бугинларга ажратилади - китоб; си=нил; кө=нүл.

Маълумки, эски ўзбек адабиётида аруз вазнидаги шеърят муҳим ва авж олган. Аруз вазни учун эса сўзнинг эмас, русча

1Хам анинг "Мухторият ёки автономия" драмасида (1917-18 йиллар) муллалар нутқида рус оузларининг ишлатилиши, уларнинг фонетик қўрилиши ҳозирги уқувчини қуддирмай қўймайди - селкетар /серкетар (секретарь); фрасатилий (председатель); реслушка (республика).

(аруз ваэни бахрларининг бир такти)нинг ҳижо ажралиши аҳамиятли эди; бунда баъзан бир ёки икки ундош билан тугаган олдинги сўзининг ундоши бугин ажратишда ундан кейин келган ва унли билан бошланган иккинчи оуз таркибига ўтиб кетади ва ваэни яхлитлиги таъминланади.

Рамал бахрининг муоаммани маҳфуз турида Алишер Навоий "Мезонул-авзон"да келтирган мисолни руки ва ҳижолатга ажратамиз (рукилар), бугинлар чизиқча билан ажратилади). Ваэни улчови:

Фo=ъи=ло=тун   фo=ъи=ло=тун   фo=ъи=ло=тун   фo=ъи=лун:
Дав=ла=тй=вао   лйл=тй=ма=ой   нә=ҳй=кә=йат   дур мә=ңә

Бу мисрада ваол сўзининг бир қисми биринчи рукида, иккинчи қисми иккинчи рукидадир, чунки ваол сўзидаги д ни бу рукида қолдириш бугиннинг узгарishiга олиб келади, ваэни ҳижо чўзиқ унлили очик ёки қисқа унлили ёпиқ булишини, лекин икки ундош билан тугамаслигини талаб қилади. Шунинг учун ваол сўзидаги д ҳеч қандай қийинчиликсиз иккинчи рукига кўчирилади.

Худди шундай охириги рукида (дур=мә=ңә) дур ва нә даги унлилар чўзиқ талаффуз этилиши керак, мә ва ңә қисқа (яъни, албатта, очик бугин) булиши керак. Шунинг учун морфологик булишиш мәи=гә булишига қарамай, н нинг туркий тилларда бир ундош бўла олиши асосида мәңә мә=нә каби бир қисқа ва бир чўзиқ бугинга ажратилади. Ҳозирги ўзбек ёзувида бу байт охириги "ма=нга" сифатида қисқа а ва чўзиқ а билан бериш ҳам ваэни талаблари билан белгиланади. Шунинг учун аруз нафақат унли товушларнинг чўзиқ ва қисқа талаффузига, балки сўзларини бугинларга ажратишда ҳам катта таъбир кўрсатади.

5= §. Ўзбек тили тарихида узак ва бугин фонетик қурилишининг тараққиёти билан танишиб чиққач, қисқача ҳулооа қилиб айта оламизки, ўзбек тилида узак ва бугиннинг фонетик қурилишидаги кескин узгарishлар, асосан, туркий тилларнинг ички қонуниятлари – морфологик соддалашish билан боғлиқ. Арабча=фороча сўзлар ўзбек тилидаги мавжуд бугин типларига батамом янги нав қўшмай, туркий тилда мавжуд бўлган имкониятларни кенгайтди. Лекин руоча=байналмилал сўзларнинг батамом ўзлашиб кетиши янги бугин тури – ундошлар тизмаси билан бошланган бугинни ўзбек тилига олиб келди.

I= §. Эски туркий ва эски ўзбек тилида суз урғуси ҳақида фикр юритиш жуда мураккаб масала, чунки ҳозирги кунда тадқиқотчилар қўлида талаффузи аниқ миқдорий курсаткичлар билан тасвирлаб берувчи мукамал асбоблар бўлгани ҳолда туркий тилларда суз урғусининг табиати, урни, урғули бўғиннинг урғусиз бўғинлардан фарқи ҳақида қарама-қарши, фикрлар баён этилмоқда. Жумладан, ҳозирги ўзбек тилида урғуни асбоблар курсаткичи асосида урганган икки тадқиқотчи – ўзбек тилшуноси А.Маҳмудов билан америкалик тилшунос олима А.Ф.Шубергнинг бу масала юзасидан хулосалари бир-бирдан анча фарқ қилади. А.Маҳмудов ўзбек тилида кўп бўғинли сузларда бир бош (сузнинг охириги бўғинида) ва бир ёрдамчи урғу (сузнинг биринчи бўғинида) бор деган хулосага келган бўлса, А.Ф.Шуберг феълларда бир бош урғу ва учта-гача ёрдамчи урғу бўлиши, бош урғунинг урни аниқ эмаслиги ҳақида ёзади. Ҳамма учун маълум бўлган тилдаги урғу ҳақида шундай қарама-қарши фикрлар мавжуд экан, ҳеч ким эшитмаган ва талаффузи ҳеч қаерда аниқ ёзиб олинмаган эски туркий ва эски ўзбек тилларида урғу масаласи ҳақида фикр юритиш қанчалик қийин эканлигини тасаввур қилиш мумкин. Бундан ташқари, тарихий фонетикани урганишда маълум миқдорда аниқ маълумот берувчи икки асосий манба – урта аср филологлари ва шеърият ҳам урғу тарихини ёритишда ёрдам беролмайди; урта аср тилшунослари урғу туғрисида лом-ميم демайдилар, классик шеъриятимизда эса урғунинг аҳамияти умуман йўқ эди ва ҳал қилувчи ролни унлиларнинг чўзиқ=қисқалиги билан боғлиқ бўлган бўғинларнинг очиқ=ёпиқлиги ўйнаб эди. Шунинг учун урта аср филологлари бу ҳодиса (урғу)га эътибор беришмаган. Иккинчи томондан, туркий тилларда урғули ва урғусиз бўғинлар ҳинд=европа тилларида бўлгандек, бир-бирига кескин қарама-қарши қўйилмаган, урғули ва урғусиз бўғиндаги унлиларнинг талаффузи бир-бирдан кўп фарқ этмаган, шунинг учун утган асрлардаги олимларимиз бу ҳодисага эътибор бермаганлар. Лекин урғу сузнинг фонетик қурилшига таъсир этмай қолмайди; суздаги айрим фонетик ўзгаришлар эски туркий ва эски ўзбек тилларида

I Бу фикрларнинг батафсил таҳлили "Сравнительная грамматика тюркских языков. Фонетика. М., 1984" китобда берилган.

2. А.Маҳмудов. Словесное ударение в узбекском языке. Ташкент, 1960.

урғунинг табиати ва ўрни масаласида айрим хулосалар чиқаришга имкон беради.

Сўзда рўй бериб турадиган фонетик ўзгаришлар, жумладан, унлилар қисқариши ва тушиб қолиши эски туркий ва эски ўзбек тилларида куп бўгинли сўзларда икки хил – бир бош ва бир ёрдамчи урғу булган деб тахмин этишга имкон беради. Бош урғу сўзнинг охириги бўгинларида, ёрдамчи урғу эса биринчи бўгинда булган.

Иккинчи томондан, урғули ва урғусиз бўгиндаги унлилар ўзларининг сифати билан эмас, миқдорий кўраёткичлари билан фарқланган булса керак. Шунинг учун уч бўгинли оўзларнинг иккинчи бўгинида тор (ы, и, у) унлилар келса, улар купинча қисқариб тушиб қолади. Ўтган асрнинг охириларида руо туркшуноолигининг отаси академик В.В.Радлов томонидан туркий тилларда урғу масаласига оид очилган бу қонуният ўзбек тили тарихига ҳам тааллуқлилар: йакышь > йакыш; йанылыш > йанылыш; кулун+а > қулна (МК,Ш,101) – "кулунламоқ", ойун+а > ойна (МК,П,128); сарығ+ар > сарғар; увш+а > уш (МК,І,262) – "ушатмоқ".

2= §. Форсча=тожикча сўзларда урғу, асосан, оўзнинг охириги бўгинида булиши, урғули ва урғусиз бўгинларда унлилар орасида талаффуз фарқлари йўқлиги билан туркий оўзлардаги урғу билан бирлашади, лекин куп бўгинли арабча оўзларда урғу оўзнинг охиридан учинчи бўгинида булади (Маҳаммадун) ва урғули бўгин урғусиздан ўз кучи билан кескин фарқланади. Арабча оўзларнинг бу хусусияти на эски туркий ва на эски ўзбек тилига ўзлашди. Куп бўгинли оўзларда урғу охириги бўгинга кўчади; арабча оўзлар туркий тилнинг умумий қонуниятига бўйонди. Бунга, албатта, куп арабча сўзлар китобий (ёзма нутқ асосида) йул билан ўзбек тилига кириб келганлиги ҳам маълум фоль ўйнади.

3= §. XIX асрнинг иккинчи ярмидан бошлаб ўзбек тилига руоча=байналмилал сўзлар кириб кела бошлади. Маълумки, рус тилида урғунинг сўзда қатъий белгиланган ўрни йўқ ва урғули ҳамда урғусиз бўгинлардаги унлилар чўзиқ=қиоқалати билангина эмас, сифати билан ҳам бир=биридан кескин фарқ қилади. Шунинг учун руоча сўзда урғу алоҳида аҳамиятга эга. О.Уомонов ва Ш.Ҳамидовлар томонидан тулланган ва "Ўзбек лексикаси тарихидан" номи остида нашр этилган китобда (Тошкент, 1981) XIX асрнинг иккинчи ярмидан XX асрнинг 20= йилларигача булган давр ичида ўзбек матбуотида учрайдиган 3000 га яқин руо тилидан кирган сўзлар тулланган ва таърихланган. Китобда келтирилган сўзларнинг ёзиллигини диққат би-

дан урганиш шуни куроатадики, купгина оузларнинг эски ўзбек ёзувида берилиши бу оузларнинг русча талаффузига яқин. Бу - ўзбек тилига руо тилидан сўзлар асосан, сўзлашув тили орқали кириб келганлигидан далолат беради. Сўзлашув тили орқали кириб келган оузларда эса манба тилининг урғуси ўз ўрнида сақланади. Шунинг учун урғули бўғиндаги руоча о вов ёки алиф билан, урғу-оуз бўғиндаги руоча о эса купинча ҳойи ҳаввас билан (яъни а сифатида) берилади: **سوۋە** сода; **شائە** - шос- (о) е; **سەبار** - собор; **سەلەت** - солдат.

Ўзбек тилида руоча=байналмидал сўзларнинг куплаб кириб келиши, руоча=байналмидал сўзлар имлоси ва талаффузнинг бир хиллаштирилиши руо тилдан кириб келган сўзларнинг манба тили урғуси билан ўзлашишга имкон берди. Бундан ташқари, =иқ билан тугалланадиган руоча=байналмидал сўзлардаги шахс оти ва нисбий сифат шакл урғу вооитасида бартараф этиладиган булди; шахс отларида урғу =иқ қўшимчасидан олдинги бўғинга, нисбий сифатларда эса =иқ қўшимчасига тушади: **химик** (от), **химик** (сифат). Русча сўзлардаги урғунинг ўзбек тилида ўзлашиши ўзбек тилидаги урғунинг сифат ўзгаришларидан далолат беради ва ўзбек тили имкониятларини кенгайтиради.

ФОНЕТИК ҲОДИСАЛАР

1- §. Уқорда бир қанча фонетик ҳодиса ва қонуниятлар, уларнинг сабаб ва натижалари билан танишиб ўтдик. Энди нутқ жараёнида товушларнинг бир-бирига таъсири ва сўзда тутган ўрнига кура (комбинатор ва позициян) ўзгаришларини кўриб чиқамиз.

Нутқ жараёнида товушларнинг бир-бирига таъсири, четдан олинган сўзларни шу тил қонунларига мослаштириш, урғу, сўзларнинг ёнма-ён келишида сўз ёки қўшимчанинг фонетик қурилишида руй берадиган ўзгариш комбинатор=позицион ўзгариш дейилади. Бундай фонетик ўзгаришларнинг жуда кўп тури манжуд: сингиш (ассимиляция), мослашиш (аккомодация), фарқланиш (диссимиляция), иловаланиш (протеза), киритма (эпентеза), сиқдиқланиш (оинқопа), қушиш (эпитеза), тежалаш (апокола), қисқариш (редукция), тушиш (элизия), чўзилиш (диарежа), бўгин тушиши (гаплогия), ўрин алмаштириш (метатеза), қушоқланиш (геминация) ва бошқалар шулар жумласидандир.

2= §. Сингиш - сўздаги товушлардан бирининг иккинчисини ўзига мослаштириши - ўзбек тили тарихида кенг тарқалган фонетик ҳодисалардандир. Ўзбек тили тарихида муҳим урин тутган унли ва ундoshлар уйғунлиги ҳам сингишнинг бир туридир: қолумда: ататты - от булди; қетти ва ҳ. қетти. қолумда сўзларида орқага йўналган сингишни кўрсак, ататты сўзда олдинга йўналган сингишни кўрамыз. қетти, ататты сўзларидаги $d > t$; $\ddot{z} > t$ ёнма-ён келган товушлар сингиши бўлса, қолум сўзидаги унлилар уйғунлигида бир-биридан бошқа товушлар билан ажратилган товушларнинг ўзаро таъсири - ажратилган сингишини кўрамыз. Ўзақдаги лабланган, қаттиқ о эгалик қўшимчасидан д товуши билан ажратилган ҳолда, бу қўшимчадаги унлини лабланганлик ва қаттиқлик жиҳатларидан ўзига мослаштиради.

Сингиш ҳодисаси товушлар уйғунлигидан бошқа ҳолларда ҳам учрайди: туфрақ - туфрақ (титроқ, сирғалувчи р портловчи п ни сирғалувчи ф га айлантиради). Кунчилик тадқиқотчилар таҳминига кўра бунда, бэн, бин каби сўзларда б товушининг оsonор м га утиши ҳам ажратилган сингиш натижаси бўлиб, портловчи б оsonор н таъсири остида оsonор портловчи м га утган.

Сингишнинг тулик ва мунтазам турини эски ўзбек тилида кенг тарқалган арабча изофали бирикмаларда учратамыз.

Араб тилидаги ундoshлар иккига бўлинади - шамсий ва қамарий, т,с,д,з,р,ш,н ундoshлари шамсий деб аталади ва бу товушлар билан бошланувчи сўзларга араб тилидаги аниқлик артикли ал= қўшилганда, ундаги л ўздан кейинги ундoshга тула сингиб кетади: аш=шамс (ёзилиши: ал=шамс) - "қуёш"; ар=рахмон (ёзилиши: ал=рахмон). Араб изофасида иккинчи сўз ҳамيشа аниқлик артикли билан келади. Шунинг учун арабча ёзилиши (эски ўзбек тилида ҳам) "ғараъбу ал=оъғар" бўлса ҳам, "ғараъбуо=оъғар" деб ўқилади. Маълумки, эски ўзбек тилидаги атоқли отларнинг асосий кунчилиги араб изофаси билан берилади ва уларда сингиш кенг учрайди: "Мақолис=ун=нафоис", "Наводир=уш=шаббс". "Равват=уо=оафо", Абдурахмон, Абдурахур, Шамоуддин, Бадийўзамон ва ҳ.

3= §. Мослашиш - ёнма-ён келган унли ва ундoshларнинг бир-бирига таъсири, мослашуви ҳам эски туркий ва эски ўзбек тилларида кенг тарқалган адуб, бэрүб каби сўз шаклларида товуш уйғунлигига хилоф равишда лабланган унлининг ишлатилиши лас=лаб б товуши таъсирида содир бўлади. Шундай ҳодисани қишла -

қишлоқ; беза – безовчи; бити – битувчи оузларида ҳам кўрамаиз.

Айрим тадқиқотчилар фикрича, оузнинг охиридаги ғ нинг мунтазам равишда в га ўтиши ғ дан олдин келган лабланган унли таъсири остида содир булган: уғ > ув – майдаламоқ.

Мослашиш ҳам орқага йўналган (уғ > ув) ва олдинга йўналган (ишла – ишлов) турларда булади.

Арабча=форсча оузларда бугиз ундошлари айин, ҳамза ва х дан олдин келган и нинг оал кенгайиб э га ўтиши ҳам мослашиш таъсири остида руй берган – ыъълан > эълон; михман > меҳмон.

Мослашиш қатъий қонуният сифатида ундошларнинг қаттиқ=юмшоқлик уйғунлигида ҳам юзага чиқади – қаттиқ унлилар қаттиқ қ, ғ товушлари, юмшоқ унлилар юмшоқ к, г товушлари келишини талаб қилади.

5= §. Фарқланиш – ёнма=ён келган товушлар орасида таларфуз яқинлигининг йўқолиши ёки товушларнинг бир=бирдан узоқлашиши: көңлэк > көйлэк; йалғуз > йалғуз.

Фарқланиш қатъий қонуният сифатида эски туркий тилда оузнинг охиридаги жарангли ғ, г дан кейин қушимча бошида жарангсиз қ,к келишида уз аксини топади: сағқай (МК,П,69) – соққай; тағқа.

Хозирги ўзбек тилида эски ўзбек тилидаги лаб уйғунлиги кўнгуд, ўдук, бўдум каби оузларда мунтазам равишда лаб уйғунлигининг бузилиши ва уларнинг кўнгил, ўлик, бўлим тарзида адабий тилимизга кириб келиши ҳам фарқланиш натижасидир.

Фарқланиш ҳодисасини ўзбек тили тарихида куриб ўтилган портловчи к нинг портловчи ундошдан олдин х га ўтишида ҳам кўрамаиз: тоқта > – тўхтамоқ.

6= §. Иловалиниш – оуз бошида қушимча унли ёки ундошнинг пайдо бўлиши – қонуният сифатида тор унли билан бошланувчи оузларнинг уғуз, қарлук ва қипчоқ тилларидаги фонетик куринишларида яққол намоён булади. Қарлук ва қипчоқ тиллар группасида уғуз группа тилларига нисбатан илова й ёки ж орттирилади: вдан – йвълн – жълн.

XIX асрнинг яқинчи ярмидан бошлаб XX асрнинг бошларигача ССГ, ССГС қурилишли бугин билан бошланувчи русча оузларда илова и; у нинг кенг тарқалганлигини куриб ўтган эдик.

Туркий тилларда илова ҳ товуши ҳам анча кенг тарқалган: хата, хана (МК, I, 68) – ота, она; ол (МК, I, 83) – "ҳул"; оқуз (МК, I, 91) – ҳуқиз.

7= §. Киратма – оуз уртасида унли ёки ундош товушнинг киритилиши – ГСС, СГСС ва б. қурилишли бугинларда ундошлар тизмасини бартараф қилишда (сабур; оиниф) ва унлилар қатор келганда, кейинги бугинни тусиш мақсадида кенг учрайди. Кейинги ҳодиса қатъий қонуният сифатида унли билан бошланувчи истаган қўшимчанинг унли билан тугаган оузга қўшганда, уларнинг орасида бир ундошнинг пайдо бўлишида кўринади – да+йу (Хув.) – дея. Аксинча, ундош билан бошланувчи қўшимча ундош билан тугаган оузга қўшилганда, ўзак ва қўшимча орасида бир унли орттирилади: атам, лекин баш=ым.

8= §. Қўшиш оуз охирида ГСС қурилишли бугинларда бир унли орттириш билан ундошлар тизмасини бартараф этишда кўп учрайди: банк – банка; жандарм – жандарма.

9= §. Қисқариш – унли товушларнинг қисқариши эски туркий ва эски ўзбек тилларида араб ва форс тилларидан олинган чўзиқ унлили сўзларда унлиларнинг ўз чўзиқлигини йўқотишида қонуният сифатида содир булади: андиша > андиша; пйша > пеша.

Классик адабиётимизда қисқаришдан жуда кенг фойдаланилган; аруз қоидаюига кўра араб ва форсча сўзларда ёпиқ бугинда чўзиқ унли келса, у ута чўзиқ саналади, бир чўзиқ ва бир қисқа бугинга тенг келади (таълим, таъат, афтаб, маълўм каби оузларнинг иккинчи бугини). Бундай оузлар охирига бир унли қўшиш билан (таъли=ми, афта=бим) ута чўзиқ бугин оддий чўзиқ бугинга қисқарган. Бундан ташқари, кўп бугинли туркий оузларнинг биринчи ва иккинчи бугинларида келган тор унлилар туркий тилларда табиатан қисқадр.

10= §. Тушиш – оузнинг боши ёки охиридаги товушнинг тушиб қолиши – эски ўзбек тилида кенг тарқалган араб изофаларининг барчаюида учрайди, чунки ал=аниқлик артикли билан бошланувчи иккинчи сўздан а товуши талаффузда туширилади (ёзувда эса оқланади) – "Маҳбубул=қулуб" (ёзилиши: "маҳбубу=ал=қулуб"), "Ғаройибу=оигар" (ёзилиши: "Ғаройибу=ал=оигар").

11= §. Сиққиланиш – оуз уртасидаги унлининг ута қисқариш тушиб қолиши ва оуз уртаюида бугиннинг йўқолиши – иккинчи унлиси тор унли булган икки бугинли оузларга унли билан бошланувчи қўшимча қўшилганда содир булади: йақъшық > йақши; сиқи-

дам > сиңлим.

12= §. Чўзилиш ҳодисасини эски ўзбек тилида бир хил унлилар орасида келган й, г, ғ, в, ҳ товушларининг тушиб қолиши ва унлининг чўзилишида куриш мумкин - қ̄н < қ̄й̄н; б̄н < б̄й̄н; к̄н < к̄й̄н; қ̄т < қ̄ват; қ̄й̄к < қ̄й̄й̄к. Туркий тиллардаги иккиламчи чўзиқлик чўзилиш натижаасидир.

13= §. Тежалиш ҳодисасини эски туркий тилда г, ғ билан тузган оузларда бу товушларнинг тушиб қолишида кўриш мумкин - қ̄й̄ < қ̄й̄уқ. Ҳозирги ўзбек тилидаги қ̄уёв (қузәғү), яқов (икәгүн) (ҚБ, 636); учов (учағү (ҚБ, 69); келадн < келадир; ёв < яғв каби оузлар ва формалар ҳам тежалиш натижасида ҳосил бўлган.

14= §. Бугин тулиш ҳодисасини - турур кесимлик қўшимча-оида бир ур элементининг тушиб қолишида учратамиз: турур > тур.

15= §. Ҳрин алмашиш ўзбек тили тарихида анча сийрақдир: бурғай (МК, Ш, 258) - бурғой; ёгрән > урған; яғмур; ямғур.

16= §. Қўшоқланиш - ундоларнинг чўзилиши, иккиланиши ҳодисасини фонетик ўзгаришлар сирасида куриб чиқиш ута шартлидир. Лекин бу ҳодиса фақат икки унли орасидаги яқка ундолда содир бўла олиши билан фонетик ўзгаришларга ўхшайди. Қўшоқланиш, асосан, икки унли орасида келган қ, к, т, л товушларида ва фақат 2, 7, 8, 9, 30, 50 саноқ оонларини номлашда содир бўлади. Бу сонларни бир ундол билан ҳам, иккиланган ундол билан ҳам талаффуз этиш мумкин бўлган.

Саноқ оонлар номидаги бу хил қўшоқланиш сабаблари ҳалигача очилмаган. Лекин катта, датта, яқка, ялла, чакки, уққи каби оузлардаги иккинчи т, л, к лар тарихан морфологик курсаткич бўлиб, удардаги қўшоқланиш сингиш натижасидир деган фикр мавжуд.

17= §. Ўзбек тили тарихий фонетикасида кўриш мумкин бўлган фонетик ўзгаришлар юқорида санаб утилганлар билан чекланмайди, албатта. Биз юқорида кўриб ўтган фонетик ҳодисалар эски туркий ва эски ўзбек тилларида қатъий қонуниятлар сифатида содир бўладиган ўзгаришлардир ва улар ҳозирги ўзбек тилида оуз ва қўшимчаларнинг фонетик қурилиши ва қиёфасини, кўринишларини тарихан тушунтириб беришга хизмат қилади.

Янги атамалар дугати

Узоқ вақтлар давомида ўзбек тилшунослигида жуда кўп илмий тушунчалар рус тилидан тўппа-тўғри олинган атамалар билан номланиб келинди. Ўзбек миллий илмий атамачилигини ривожлантириш эва иккинчи даражали иш бўлиб қолди. Ушбу қўлланмада ўзбек тилшунослигида қўлланилиб келинган бир қатор байналмилал атамалар ўз тилимиз хазинаси дурдоналари билан алмаштирилди. Лекин бу янги атамалар ҳали синондан утмаган, бинобарин, кенг жамоатчиликка етарли даражада тушунарли эмао. Шунинг учун қўлланмага янги атамалар ва уларнинг ўзбек тилшунослигида амалда бўлган байналмилал шакллари дугатини беришни лозим кўрдик.

байналмилал - интернационал; байналмилал оўз - интернационал

буз бўлиниш - дивергенция

буғин тушиш - гапология

вазифа - функция

зид - оппозитив; зид birlikлар - оппозитив элементлар

зиддият - оппозиция, оппозитивлик; даражали зиддият - градуал оппозиция

илова товуш - протетик товуш

куриниш - вариант; фонема куриниши - фонема варианты;

товуш уйғунлиги - куриниши - сингармонистик вариант

киритма - эпентеза

моддий - материал, субстанциал, физик

мюолашиш - аккомодация

мутаносиблик - симметрия

нотаносиблик - асимметрия

оралиқ - индифферент

сингиш - аооимилляция; олдинга йўналган сингиш - регрессив

аооимилляция; кейинга (орқага) йўналган сингиш -

прогрессив аооимилляция

сирғалиш - опирагнтзация

оикикланиш - синкопа

талаффуз - артикуляция

тежамкорлик - экономия

тежалиш - апокопа

тишлараро - интердентал

тулиш - элизия

уйғунлик – гармония; товушлар уйғунлиги – сингармонизм;
 лаб уйғунлиги – лабиал гармония, танглай уйғунлиги –
 – палаталвеляр гармония, линвиал гармония; уйғун-
 лик қўриниши – сингармонистик вариант

фэрқланиш – диссимиляция

чүзилиш – диаре́за

шаклдошлик – омонимия; шаклдош сўз – омоним сўз

шевашунослик – диалектология

ўзгариш – товушларнинг ўзaro таъсир асосида ўзгариши – ком-
 бинатор ўзгаришлар.

ўрин алмашиниш – метатеза

қисқариш – редукция

қисқармоқ – редукцияланмоқ

қоришиш – конвергенция

қурилиш – структура; қурилиш бирлиги – структур элемент (бир-
 лик)

қушиш – эпитеза.

қушоқланиш – геминация

ШАРТЛИ ҚИСҚАРТМА ВА МАНБА

- АЗ - "Ат=тухфатуз=закия филь-дугат=ит=туркия - Э.И.Фазиллов, М.Т.Зияева, Извсканный дар тюркокому язвву", Ташкент, 1978.
- АЗ I - Ат=тухфатуз=закия... С. Муталлибов нашрга тайёрла: - ган. Тошкент, 1968.
- АЦ I - Щербак А.М., Грамматический очерк язвва тюркоких текстов X-XIII вв. из Восточного Туркестана. М.-Л., 1961.
- АЦ II - Щербак А.М., Грамматика отароузбекского язвва. М.-Л., 1962.
- АЦ III - Щербак А.М., Сравнительная фонетика тюркоких язввов, Л., 1970.
- Б. - Бобур Захриддин, Танланган асарлар, Тошкент, 1958.
- БЛ - Боровков А.К., Бадаъи=ул=дугат. Словарь Тали Имини Гератского к оочинениям Навои. М., 1961.
- БН - Бобур Захриддин; Бобурнома. Тошкент, 1960.
- Гул. - Гулханий, Зарбулмасал. Тошкент, 1960.
- ДТС - Древнетюркский словарь. Л., 1969.
- ЗМ - Исхоқов Ф.И., Гужанийнинг "Зарбулмасал" асари. Тошкент, 1976.
- ИД - Навоий Алишер, Илк девон. Фақоимил нашрни тайёрловчи Ҳамид Сулаймон. Тошкент, 1968.
- ИТ - Ҳакимхон ибн Саид, Интихоб=ут=таворих. ЎзФА ШИ инв. № 1560.
- Лутфий - ҲА, I буйича.
- ЛТ - Навоий Алишер, Лионут=тайр. Асарлар, X том.
- М. - Малов С.Е., Памятники древнетюркокой письменности. М.-Л., 1951.
- ММ - Мирзаев М.М., Ўзбек тилининг бухоро граппа шевалари. Т., 1969.
- Мат. - Мағзозиев А., XIX аср узбек тилининг морфологияси. Т., 1977.
- Машраб - ҲА, III, буйича.
- МК - Қошғарий Маҳмуд, Девону луготит турк. I, II, III томлар, Т., 1959, - 63.
- МД - Навоий Алишер. "Муҳокаматул=дугатайн". Асарлар, том XIV.

- МН - Хорезми, Мухаббат=наме. (А.Нажиб нашри). М., 1961.
 Мужрим - Мужрим Обид, УА Ш буйича.
 НА - Навоий асарлари дугати. Т., 1972.
 НИ - Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли дугати.
 I,II,III,IV томлар. Т., 1982-84.
 О.У. - Уомонов О., Ҳамидов Ш., Ўзбек лексикаси тарихидан.
 Т., 1981.
 Огаҳ. - Огаҳий, УА Ш буйича.
 Р. - Решетов В.В., Ўзбекнинг тили. Части I. Введение.
 Фонетика. Ташкент, 1959.
 РС - Миржонд, Разватуо=оафо. ЎзФА ШИ инв. № 7305.
 РШ - Решетов В.В., Шоабдурахмонов Ш., Ўзбек диалектология-
 си. Ташкент, 1978.
 С. - Мирза Махдихон, Санглох. Ж. Клоон нашри
- Ср.гр. - Сравнительная грамматика тюркских языков. Фонети-
 ка. М., 1984.
 ТТ - "Таржумон" XIV аср ёзма обдаси. Т., 1980.
 ТЯ - Языки народов СССР. том II. Тюркские языки. М.,
 1966.
 Увайё. - Увайсий, УА Ш буйича.
 Узл. - Узлет, УА IV буйича.
 ФА - Абдуллаев Ф.А., Ўзбек тилининг Хоразм шевалари.
 Т., 1961.
 Хам. - Навоий Алишер, Ҳамза. Порсо Шамсиев нашри. Т.,
 1961.
 XII - "Хусрав ва Ширин" Э.Фозилов, XIV аср Хоразм ёдно-
 малари. Ташкент, 1973.
 ҲД - Хиромий, Чор дарвеш. Ташкент, 1960.
 ШН - Мухаммад Салих, Шайбони=наме. Посмертное издание.
 П.М. Мелноранского под наблюдением А.Н.Самойлова-
 ча. СПб., 1908.
 ЭФ - Фазылов Э.И., Староузбекский язык. тома I-II, Т.,
 1966-68.

- ЮА - Амирий Юсуф, Банг ва Чағир мунозараи. Лондон қул ёзмаи фақоими. (Э.Руотамов, Ўзбекиқоя поэзия в первой половине XV в., М., 1963).
- ЮЗ - Дурбек, Юсуф ва Зулайқо. ҒА, I буйиқа.
- ҒА - Ўзбек адабиёти. Турт томлик. Тошкент, 1959-60.
- ҚБ - Юсуф хоо Ҳожиб, Қутадғу билат. Қ.Каримов нашри. Т., 1972.
- Ҳамза - Ҳамза Ҳакимзода. Муқаммал асарлар. II том. Т., 1980.
- Ҳув. - Ҳувайдо, ҒА III буйиқа.
- ХС - Навоий Алишер, Ҳолоти Саид Ҳаоан Ардашер. Асарлар, XIY том.
- ХХ - Маҳмудов Қ., Аҳмад Қтнақийнинг "Ҳибатул-Ҳақоийқ" асари ҳақида. Тошкент, 1972.

АДАБИЁТЛАР

- В.И. Ленин, Тулиқ асарлар, т. 29
Энгельс Ф., Анти-Дюринг. Тошкент, 1957.
- Абдуллаев Ф., XV аср ўзбек адабий тилининг диалектал асослари масаласи. "Навой ва адабий таъсир масалалари" тўплами, Тошкент, 1968, 238-257= бетлар.
- Абдурахмонов Ғ., Ўзбек фонетикаси тарихидан, журн. "Ўзбек тили ва адабиёти", 1963, 2= сон.
- Абдурахмонов Ғ., Рустамов А., Қадимги туркий тил. Тошкент, 1982.
- Абдурахмонов Ғ., Рустамов А., Навоий тилининг грамматик хусусиятлари. Тошкент, 1984.
- Боровков А.К., Алишер Навоий как основоположник узбекского литературного языка. "Алишер Навоий" тўпламида, М.-Л., 1946.
- Дониёров Х., Алишер Навоий тилининг диалектал асосларини ўрганиш масаласига доир. "Навой ва адабий таъсир масалалари", 279-292= бетлар.
- Рустамов А., Навоий тилининг фонетик хусусиятлари. Мазкур тўплам, 258-278= бетлар.
- Самойлович А.Н., Чагатайские тужги Лутфи. Доклады АН СССР. Серия В, М.-Л., 1926.
- Сравнительная грамматика тюркских языков. фонетика. М., 1984.
- Умаров Э., а товушининг XV асрдаги сўфат хусусиятлари ҳақида, журн. "Ўзбек тили ва адабиёти", 1982, 1= сон.
- Умаров Э., XV аср ўзбек тили унлилари ҳақида. Мазкур журн. 1982, 6= сон.
- Умаров Э., 0 гласных староузбекского языка XV в., журн. "Советская тюркология", 1983, 4= сон.
- Умаров Э., 0 гласных староузбекского языка XIII-XIX в., "Советская тюркология", 1984, 6= сон.
- А.М.Щербак, Грамматический очерк языка тюркских текстов X-XIII вв. из Восточного Туркестана. М.-Л., 1961.
- Щербак А.М., Грамматика староузбекского языка. М.-Л., 1962.
- Щербак А.М., Сравнительная фонетика тюркских языков. Л., 1970.
- Юдахин К.К., Материалы к звуковому составу чагатайского языка. "Культура и письменность Востока" тўпламида Боку, 1929.

МУНДАРИЖА

Кириш	3
Фонетика ва фонология	3
Тарихий фонетиканинг ўрганиш объекти, манбаи ва аҳамияти	5
Ўзбек тили тарихий фонетикасини ўрганиш тарихидан	8
Китобда ишлатилган транскрипция ва ёрдамчи белгилар . .	10
Араб алфавити асосидаги эски ўзбек ёзуви ҳақида	11
Тарихий фонетикани ўрганиш методикаси ҳақида	14
Унлилар ва уларнинг тараққиёти	15
Товушлар уйғунлиги	45
Ундошлар ва уларнинг тараққиёти	60
Товуш алмашинуви	70
Ўзак ва бўғиннинг фонетик қурилиши	75
Фонетик ҳодисалар	82
Янги атамалар лугати	87
Шартли қисқартма ва манба	89
Адабиётлар	92

На узбекском языке

НИГМАТОВ ХАМИД

ИСТОРИЧЕСКАЯ ФОНЕТИКА УЗБЕКСКОГО
ЯЗЫКА

Ташкент "Ўқитувчи" 1992

Муҳаррир М. Собирова
Бадий муҳаррир Ж. Одилов
Техн. муҳаррир Э. Вильданова
Мусаҳҳиҳа Л. Мирзааҳмедова

ИБ № 5573

Босишга рухсат этилди 29.08.91. Формати 60x84/16. Тип.қоғози.
Ротапринт усулида босилди. Шартли б.л.5,58. Шартли кр.=отт.
5,70. Изд.л.5,46. Тиражи 6000. Зак.130 Баҳоси 65 т.

"Ўқитувчи" нашриёти. Тошкент, 129. Навоий кучаси, 30. Шарт-
нома 13-05-91.

ЎзССР Матбуот давлат комитетининг БНИБ кинг "Китоб" номидаги
4- босмахонаси. Тошкент, Радиальный проезд, 10. 1991

Типография № 4 ТИПО "Китоб" Государственного комитета УзССР
по печати. Ташкент, проезд Радиальный, 10.